

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 13e jaargang 1994, nr. 2

Antiquariaat
Het Bisschopshof

Oude Boeken, Prenten en Kaarten

J.W. Kervezee

Lichte Gaard 1
3511 KT Utrecht 030-314093

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Plaatsbeschrijvingen en atlassen
Geïllustreerde boeken

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

CAERT-THRESOOR

Inhoud 13e jaargang 1994, nr. 2

Jan Pietersz. Dou (1573-1635) Invloedrijk landmeter van Rijnland F. Westra	37
Over de lotgevallen van het Hattinga- oeuvre, de atlassen in het bijzonder L. Aardoom	49
Bespreking van Monumenta Cartographica Neerlandica 1-IV D. Woodward	55
Varia Cartographica	61
Besprekingen	65
Nieuwe Literatuur en Facsimile-uitgaven	66

Redactie

Dr. H.P. Deys, Drs. M.M.Th.L. Hameleers,
Dr. P.C.J. van der Krogt, Drs. A.H. Ruitinga,
J.W.F. Voogt, Drs. D. de Vries
Drs. J.W.H. Werner

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Caert-Thresoor, dhr. J.W.F. Voogt, Universiteit Utrecht,
FRW-Vakgr. Kartografie, Postbus 80.115, 3508 TC
Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs

Op aanvraag verkrijgbaar bij het redactiesecretariaat.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 32,50 per
jaar (vier nummers), buitenland f 55,—. Losse nummers
f 12,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen
en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*,
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-
44667, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is
slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr.	f 110,—
halve pagina per nr.	f 80,—
1/4 pagina per nr.	f 55,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst
10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opge-
nomen à f 5,— per 12 woorden. Opgave aan de admi-
nistratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:

Kaart van de noordpool in Mercators Atlas van 1595 (de-
tail) (foto: Universiteitsbibliotheek Leiden, Coll. Bodel Nij-
enhuis).

Jan Pietersz. Dou (1573-1635) Invloedrijk landmeter van Rijnland

Van het leven van de invloedrijke Leidse landmeter Jan Pietersz. Dou bestaan twee uitvoerige levensbeschrijvingen. De eerste is van de hand van J.P. Amersfoort uit 1872/1873 en de tweede van J.W. Verburgt, gepubliceerd te Leiden in 1934.¹ Daarnaast is er een tamelijk uitgebreide bijdrage van De Waard in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*.²

Jan Pietersz. Dou werd in 1573 in Leiden geboren. Zijn ouders waren de kuiper Pieter Arentsz. Dou en Diewertgen Harmansdochter, die in 1581 aan de Oude Rijn woonden. Hoewel over zijn opleiding geen exacte gegevens bekend zijn, meldt hij zelf dat hij in zijn jeugd zeer geïnteresseerd was in de wetenschap en door zelf opgedane ervaring veel had geleerd. Het opdoen van deze ervaring geschiedde onder andere in het gezelschap van de landmeter Pieter Bruyns met wie Dou in 1590 enige 'gemeene' landen van Rijnland, gelegen aan het IJ en bij de Haarlemmermeer opmat. Hiervan werd door Dou een kaartboek vervaardigd. Sinds dit jaar voelde hij zich, naar eigen zeggen, zeer aangetrokken tot de reken- en landmeetkunde en hij beklagde zich er in 1591 over dat hij op achtjarige leeftijd beter kon lezen, schrijven en rekenen, dan toen hij zeventien jaar oud was. Derhalve vatte hij de (zelf)studie op en vanaf 1591 begon hij zich te oefenen in de cijferkunst en de geometrie. Vanaf 1592 deed hij dit ook in manuscriptvorm. Hij ontwierp een eigen studiecahier, waarin hij allerhande probleemstellingen neerzette en vervolgens zelf oploste. Dit door hem, niet zonder gevoel voor de Leidse geschiedenis, 'Hutspot der Geometrie' genoemde manuscript hield Dou bij tot 1596; het werd door hem 'ordentlyck bijeengeschickt' in 1603.³

In 1592 maakt hij ook deel uit van de Leidse schutterij; bij de jaarlijkse beoordeling op 31 december prikte Jan Pietersz. Dou op de lijst van 'de personen onwillich geweest synde om de ronde te doen' en zijn commentaar werd door de magistraat ook niet op prijs gesteld: aan Dou werd door het Leidse gerecht vanwege zijn grote mond een fikse boete opgelegd. In 1593 verzocht hij de Leidse schutterij om ontslagen te worden van de verplichting tot het wachtlopen wegens armoede; tegelijkertijd verzocht hij om permissie om voor officieren tegen betaling wacht te lopen.

Intussen was Dou in 1594 ook in contact gekomen met Symon Fransz. van Merwen, in die tijd tresorier extraordinaris van Leiden en als zodanig ook belast met de

Portret van Jan Pietersz. Dou
(Gemeentearchief Leiden, PV 49625)

verantwoordelijkheid voor de vestingwerken van Leiden. Van Merwen werd in 1600 benoemd tot één van de twee eerste lectores aan de ingenieursschool van de Leidse universiteit.⁴ Voor Dou fungeerde hij in de jaren na 1594 als privé-leermeester. De meetkunde leerde Dou verder uit de door Errard de Bar-le-Duc in het Frans uitgegeven boeken van Euclides. Uit de periode 1595-1597 zijn van Dou veld aantekeningen bekend van metingen in het Leidse vooengebied. In dit laatste jaar was hij ook nog steeds rondassier in de schutterij van Leiden en wel in de compagnie van burgemeester Adriaan Pietersz. van der Werff. Hij zal in deze periode nader kennis gemaakt hebben met de latere landmeter/ingenieur Johan Sems, die reeds in 1581 (het jaar waarin zijn vader zich liet inschrijven bij de Leidse universiteit) in Leiden woonde en ook deel uitmaakte van de schutterij. Ook over diens opleiding is eveneens nagenoeg niets concreets bekend.⁵

Wanneer Sems en Dou in 1600 gezamenlijk hun boek *Practijck des Lantmetens* uitgeven, maken zij echter gewag van hun grote vriendschap en dagelijkse conversatie. In deze tijd moet ook het beruchte voorval hebben plaatsgevonden, waarbij Dou aan de later te Aardenburg gestationeerde ingenieur Samuel Crop enige manuscripten ter inzage gaf onder het uitdrukkelijke beding dat deze niet aan Sems getoond zouden worden. Crop liet de-

Dr. F. Westra studeerde Nieuwe Geschiedenis in Groningen en promoveerde aldaar in 1992 op een dissertatie over Nederlandse ingenieurs in de Tachtigjarige Oorlog.

ze manuscripten echter wel aan Sems lezen, waardoor er grote onenigheid ontstond tussen Dou en Crop.

In 1597 gaf Dou aan het Hof van Holland te kennen, dat hij na veel oefening en lang onderzoek zich onderworpen had aan een examen van vier gezworen landmeters. De door Dou hier aangehaalde examinatoren waren alle landmeters van Rijnland, zoals de beroemde Leidenaren Salomon Davidsz. van Dulmenhorst en Symon Fransz. van Merwen. Op 27 november 1597 werd aan Dou door het Hof van Holland admittentie verleend als landmeter, waarbij bleek dat hij niet alleen in Rijnland, Delfland en Schieland, maar ook in andere plaatsen gelegen in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland, Brabant en in andere gewesten had uitgeoefend.⁶ Behalve landmeter was Jan Pietersz. Dou ook 'wijnroeier' te Leiden. In deze hoedanigheid bezocht hij namens de stad eenieder die in het openbaar wijn verkocht en peilde hij de in de wijnfusten aanwezige hoeveelheden, zodat de verschuldigde accijns kon worden vastgesteld.

Dou diende op 18 maart 1599 een verzoek in bij de magistraat van Leiden om een school te mogen beginnen in het cijferen en boekhouden.⁷ Overigens waren dit soort verzoeken niet ongebruikelijk. In dezelfde periode bereikten het gerecht van Leiden bij voorbeeld ook verzoeken tot het mogen houden van een schermeschool, een schrijfschool of een school voor het onderricht in de Franse taal.

In 1600 publiceerde Dou samen met Johan Sems het boek *Practijck des Lantmetens*, gevolgd door *Van het ghebruyck der Geometrische Instrumenten*. De Staten-Generaal verleenden op 23 maart 1600 een octrooi met een duur van zeven jaar voor de publikatie van dit boek.⁸ In hun voorwoord, opgedragen aan prins Maurits, bij de *Practijck des Lantmetens* geven Dou en Sems een duidelijke reden voor hun publikatie. Het is een leerboek voor de op instigatie van prins Maurits opgerichte ingenieursschool aan de Leidse universiteit die zal zorgen voor de opleiding van goede landmeters en ingenieurs. En om, als het ware, het milieu aan te geven waarin deze kennis ontstaan is, roepen Sems en Dou in hun voorwoord de lezers op om kennis te nemen van de in het boek verzamelde leerstoffen van Ludolph van Ceulen, Simon Stevin en Samuel Crop.⁹ In het aan graaf Willem Lodewijk opgedragen voorwoord van *Van het ghebruyck der Geometrische Instrumenten* geven Sems en Dou aan dat zij zichzelf gedurende meerdere jaren geoefend hebben in de 'mathematische kunsten' en zichzelf rijp achtten om hierover te publiceren. Deze leerboeken waren eigenlijk de eerste in het Nederlands, hoewel eerder in de zestiende eeuw te Brussel in 1513 bij Thomas van der Noot een leerboekje over meetkunde in het Nederlands was verschenen, *Die warachtige const der geometrijen*.¹⁰

Een landmeter moest volgens Sems en Dou kunnen rekenen, optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen, alsmede wortel trekken, zulks zowel in roeden, voeten en duimen, als decimaal. De geometrische kennis moest bestaan uit het kunnen tekenen van vierkanten, driehoeken, rechthoeken en evenwijdige lijnen op papier. Deze figuren moest de landmeter ook kunnen transponeren als imaginaire lijnen in het veld en met de roede of een

keten afmeten. Hiermee moest de oppervlakte berekend worden. Tenslotte moest de landmeter de vaardigheid hebben om kaarten te kunnen maken.¹¹

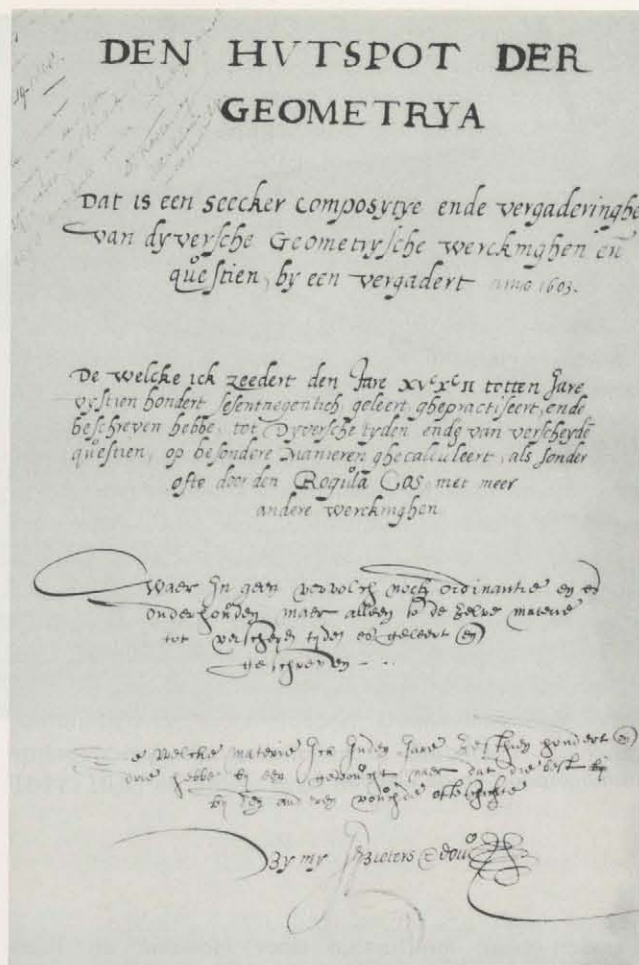
Voor metingen van de meren en de wateren van de stad Leiden, alsmede de om de stad liggende landen in een omtrek van 1000 roeden, werd aan Dou in 1602 door het gemeentebestuur 200 gulden uitgekeerd. Deze metingen vormden de grondslag van 'twee groote chaerten', waaraan Symon Fransz. van Merwen al eerder was begonnen.¹² De metingen en het vervaardigen van kaarten namen na 1600 snel toe. Op 7 oktober 1605 werd Jan Pietersz. Dou benoemd tot gezworen landmeter van Rijnland, waarvoor hij vervolgens op 15 oktober de eed aflegde.¹³

In 1605 kocht hij een huis aan de Korte Nieuwstraat, waarin ook ruimte was voor zijn bibliotheek, waarin zich boeken bevonden over theologie, astronomie, geometrie, arithmetica, architectuur, boekhouden, dialectica, rechten, medicijnen, chirurgie, grammatica, filosofie, alsmede kronieken en woordenboeken.¹⁴ In 1606 vertaalde hij in het Nederlands zes boeken van Euclides. Voor deze vertaling gebruikte Dou niet alleen de reeds bestaande Duitse vertaling van Willem Holtzman, maar ook de Franse editie van Errard de Bar-le-Duc. De vertaling van Dou beleefde in het Nederlands wel acht herdrukken (tot in de achttiende eeuw).

Op 29 april 1607 hertrouwde Dou (zijn eerste vrouw was in 1603 overleden) met Josyna de Sadelaer in de Pieterskerk. Zijn nieuwe echtgenote was afkomstig uit een vooraanstaande Gentse koopmansfamilie. Het huwelijk werd ingezegend door de bekende predikant Festus Hommius en de bruiloft duurde vier dagen en kostte een vermogen: 300 gulden. Eén en ander werd echter ruimschoots gecompenseerd toen de bruid in oktober 1607 haar ouderlijk erfdeel ten huwelijk aanbracht: een somme gelds van 2315 gulden.

Uit een inventaris van de goederen van Dou uit december 1607 blijkt dat hij zelf kaarten bezat van Leiden, Rijnland, Noord-Holland, de Zeventien Provinciën, Palestina, Spanje, Italië, Engeland, Frankrijk, Brabant, Vlaanderen, Zaltbommel en Leeuwarden. Deze laatste kaart was ongetwijfeld de stadsplattegrond die door zijn vriend Johan Sems was vervaardigd in de jaren 1600-1603. Tot zijn gereedschap behoorden onder andere een landmetersketting, roeden, wijsinstrumenten, astrolabia, kwadranten, passers, een rechthoek, cijfertabellen en cijferstempels.¹⁵

Uit de opdracht van het door Dou in 1629 gepubliceerde *Tractaet der roeden en landmaten* kan worden opgemaakt dat hij in 1609 van prins Maurits de opdracht kreeg om een nieuwe 'perfecte' Rijnlandse roede te bevestigen tussen de ijzeren stijlen aan het stadhuis te Leiden. De bemoeienis van de prins met de maten (en de ijking daarvan) was zeer direct. Dou werd ontboden bij de prins, waarna in gezamenlijkheid een halve Delflandse roede vergeleken werd met een halve Rijnlandse roede. Daarbij bleek dat de eerstgenoemde omtrent de dicte van een gemunte halve Ryxdaelder korter was als de laatstgenoemde. In 1609 maakte Dou een reis naar Rotterdam, Delfshaven en Schiedam, waarvoor hij van het Leidse stadsbestuur 23 guldens ontving. Onduidelijk is

Titelblad van 'Den Hutspot der Geometrya'
(Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Hs. VI B 12)

of deze reis in verband staat met de door hem afgegeven landmetersverklaring van 13 mei 1609.¹⁶

De stad Leiden besloot omstreeks 1610 om haar grondgebied drastisch te vergroten. Aan Dou werd de opdracht gegeven voor deze stadsuitbreiding verschillende ontwerpen te maken. Hij schreef tevens een korte nota en mat eigenhandig alle te onteigenen percelen op, die hij daarna in kaart bracht.¹⁷

Ook in ambachtelijk opzicht was Dou actief. Hij vond voor het landmeten de zogenaamde *Cirkel van Dou* uit, die hij voor het eerst gebruikte bij metingen ten behoeve van de bedijking van de Beemster. Zijn collega-landmeters waren hiervan zeer onder de indruk en om antwoord te kunnen geven op de vele vragen, publiceerde hij in 1612 het *Tractaet vant maken ende gebruycken eens nieu gheordoneerden mathematischen instruments*.

Dou werkte in deze jaren ook buiten Rijnland; onder andere werd hem door prins Maurits opgedragen in Cuyk in 1613 metingen te verrichten met de Rijnlandse roede. Een niet meer overgeleverde kaart werd in dit jaar door hem vervaardigd van de 'vier marienwaertsche hoeven', gelegen in het land van Cuyk en Ravestein.¹⁸ Ook in 1617 was Dou weer in Staats-Brabant te vinden. Aldaar verrichtte hij een inspectie in de omgeving van Grave om

de mogelijkheden te onderzoeken voor de aanleg van een kanaal van de Peel naar de Maas, zodat turf gemakkelijk afgevoerd kon worden.

Op 22 juli 1617 werd Jan Pietersz. Dou in de vroedschap van Leiden gekozen. Het jaar daarop werd hij genomineerd voor het kiescollege, waaruit de Prins de schepenen koos. Dou wendde zich evenwel tot de Prins met het verzoek om hem niet tot schepenen te kiezen. Dou had - gezien zijn persoonlijke Remonstrantse voorkeur - de politieke verhoudingen juist ingeschat, want op 22 oktober 1618 werd de Leidse stadsregering, evenals die in andere Hollandse steden, door prins Maurits wegens kerkelijk staatkundige twisten ontslagen.

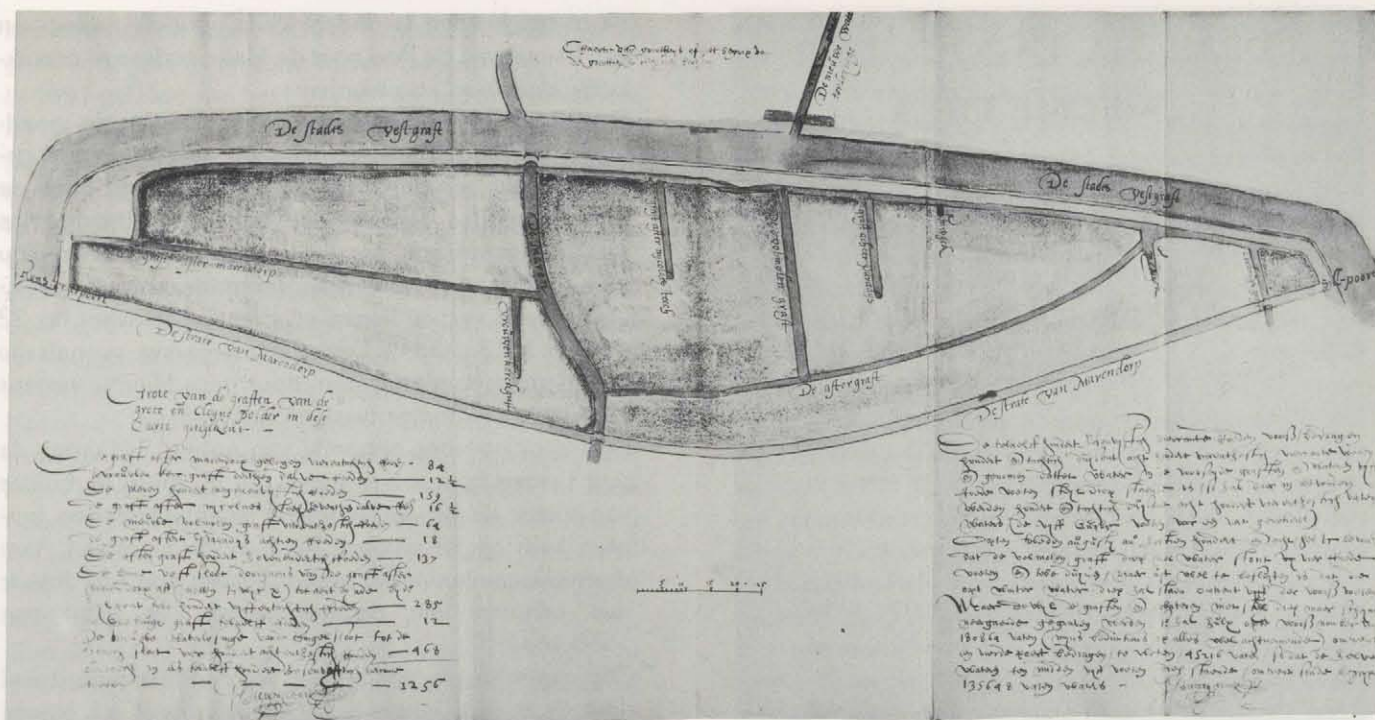
Dou koos nu voor het ambt van notaris. Hij vroeg de stad Leiden hem toe te staan, dat hij zowel de functie van notaris als die van landmeter mocht uitoefenen, hetgeen hem op 18 oktober 1618 werd toegestaan. Van zijn werkzaamheden als notaris bestaat nog één dossier met minuten van notariële akten dat loopt van 1618-1634.¹⁹

Zijn expertise als wiskundige werd ook gewaardeerd door de Staten-Generaal. Dit college moest zich buigen over de geschriften van Jan Hendricxz. Jarichs betreffende de bepaling van de lengtegraden op zee. Op 1 november 1617 werd aan de Leidse professor Willibrord Snellius, Simon Stevin, Jan Pietersz. Dou en enige anderen verzocht om op 3 november in het bijzijn van enkele gedelegeerden van de Staten-Generaal de uitvinding van Jarichs te onderzoeken. Er werd een rapport opgesteld dat evenwel pas op 29 december 1618 in de Staten-Generaal werd behandeld.

Namens de commissie van onderzoek werden Snellius en Dou uitgenodigd om explicatie te geven. De behandeling werd echter uitgesteld tot 5 januari 1619, toen Snellius, Stevin, de Haagse mathematicus Samuel Marolois en Dou compareerden om hun mening ten beste te geven over de uitvinding van Jarichs. Op 7 januari werd aan de heren het verschuldigde vacatiegeld uitgekeerd.²⁰

De Remonstrantse gezindheid van Dou dreigde hem in gevaar te brengen, toen in 1620 te Leiden arrestaties werden verricht in verband met een collecte voor de Remonstranten. Dou dreigde aangeklaagd te worden. Hij hield zich schuil buiten Leiden, verrichtte metingen en maakte een grote kaart voor prins Maurits. De schout van Leiden eiste tegen Dou echter een boete van 1100 gulden, uitzetting uit zijn beide ambten en levenslange verbanning uit Leiden. De Prins wist de veroordeling echter te voorkomen.

Wellicht hoorde bij dat 'schuilhouden' ook het opmeten van de Purmer in 1620. In gezelschap van nog zeven landmeters werd dit meer in de winter van 1620 over het ijs opgemeten, waarna de Amsterdamse landmeter Lucas Jansz. Sinck in 1622 een kaart van de Purmer vervaardigde.²¹ Later, in het jaar 1621, kreeg Dou een commissie van de Staten van Holland en West-Friesland voor de verkoop van een door hemzelf gemeten 'campelands' van het landgoed Ter Horst in de nabijheid van 's-Gravenhage.²² Dat Dou inmiddels 'in bonis' was, moge blijken uit het feit dat hij in 1622 in de belasting voor de 200e penning werd aangeslagen voor vijftig gulden.

1608. Leiden. Kaart van percelen binnen de vestinggracht tussen de Rijnburgerpoort en de Zijlpoort (Gemeentearchief Leiden, SA II, 5172, f. 83).

Op 6 februari 1623 bevond Dou zich in het gezelschap van de in 1618 uit de Leidse vroedschap gezette Paulus Stockius met anderen bij de schout van Zoetermeer om de aankoop van percelen veenland te regelen. Op deze zelfde dag werd echter in 's-Gravenhage een samenzwering tegen prins Maurits ontdekt. De verdenking viel ook op Stockius en Dou en beiden werden op 14 februari gevangen gezet. Dou zette in een brief aan de Prins uiteen dat de bijeenkomst in Zoetermeer niets met de samenzwering te maken had en verzocht hem zich te bekommeren om zijn vrouw, die in verwachting was. Daarnaast verzocht Dou de Prins om hem vrij te laten. Dit gebeurde op 5 maart 1623, nadat een borgsom van 2000 gulden was betaald.

Een vroege variant van het Noordzeekanaal was het voorstel van Dou uit 1628 om de wateren van Noord- en Zuid-Holland te lozen op de Noordzee via een kanaal door de zogenaamde 'Breesaep', een duinenstrook tussen Zandvoort en Velsen. De inpolderingen bij het Zoetermeerse meer hadden een funest gevolg voor de waterhuishouding in de Leidse grachten. Ten gevolge hiervan werd aan Dou door het Leidse stadsbestuur in 1628 verzocht om een plan te ontwerpen, dat de doorstroming van het water in de Leidse grachten zou bevorderen. Op 18 juli 1629 presenteerde Dou een 'Ruych Berwerp omme de stadt Leyden volgens de tegenwoordiche gelegentheyte so veel doenelijcken is inde ververschinge van water te benificeren'.²³

Bij de meetwerkzaamheden in Holland, Zeeland en Brabant en andere gewesten was het Dou gedurende vele jaren opgevallen met hoeveel verschillende maten er werd gemeten. Dit zette hem ertoe aan om in oktober 1629 een boek te publiceren met als titel *Tractaet van de*

roeden ende landmaten door Hollandt en West-Vrieslant, met meer andere, plaetsen...; in dit werk gaf Dou vergelijkende tafels van de onderlinge verhoudingen van de landmaten en bediende hij zich daarbij van het door Simon Stevin voorgestane decimale stelsel. Uitgever Willem Jansz. Blaeu verzocht Dou om er nog een tweede werk aan toe te voegen, namelijk een 'Tractaet van de fortification'. Dou deelde mede dat het er niet van was gekomen om dit te schrijven, aangezien hij door 'veelvuldige occupation gehindert' werd. Dat sloeg zeker op de vele kaarten die hij vervaardigde aan de hand van door hem verrichte metingen. Na vele jaren incidentele opdrachten van het hoogheemraadschap Rijnland te hebben uitgevoerd, werd Dou op 12 september 1631 tot landmeter in vaste dienst benoemd.

De problemen met de verversing van het water in de Leidse stadsgrachten waren in 1633 nog steeds niet opgelost. Wederom werd Dou verzocht een plan te maken, waarna op 29 augustus 1633 de *Consideratien ende voorslagen om de stadt Leijden te benificeren in de verversinge ende schuyringhe van hare wateren* het licht zagen.²⁴ Hierin stelde hij voor om grote gaten in de bodem van de grachten te boren, zodat vers grondwater in de grachten zou opwellen. Daarnaast stelde hij voor de grachten door middel van sluisdeuren te compartimenteren en vervolgens de compartimenten met watermolens te bemalen. Een derde oplossing zou volgens Dou het graven van een kanaal zijn, dat vers water uit de Hollandse IJssel bij Gouda zou kunnen aanvoeren.

De problemen met de Leidse stadsgrachten bleven de aandacht van Dou opeisen. Op 3 juli 1635 verrichtten de burgemeesters van Leiden een inspectie terzake in gezelschap van Jan Pietersz. Dou en de uit Delft af-

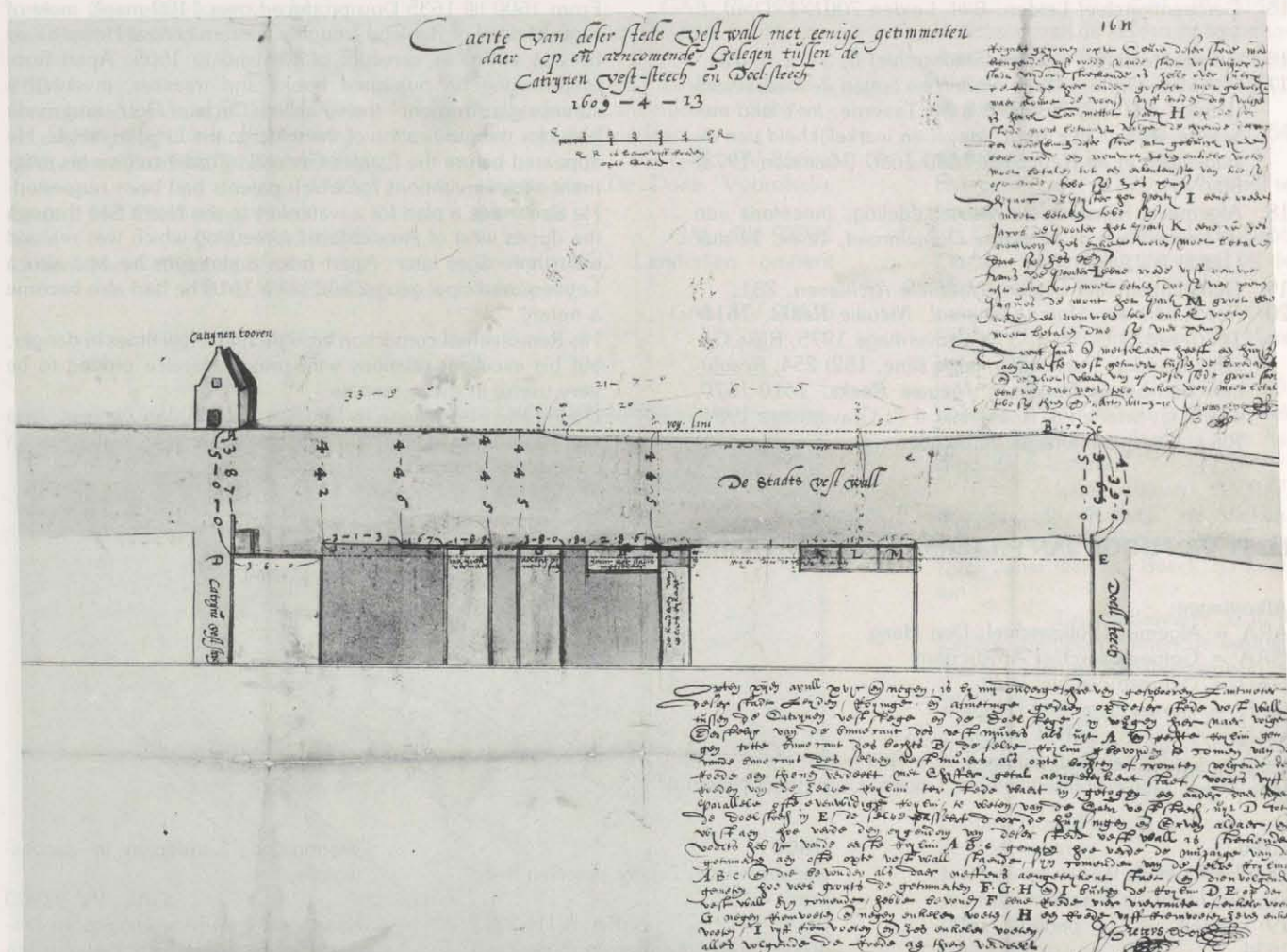
komstige 'contrarolleur' der fortificatiewerken van Holland, Willebrord van Spierinxhouck. Mede door de vervuilde stadgrachten was in Leiden de pest uitgebroken. In de eerste zes maanden van 1635 moesten meer dan 13.850 mensen begraven worden. Tenslotte bezweek Dou zelf ook aan de pest. Na een kortstondig ziekbed van drie dagen overleed hij op 5 augustus 1635 en werd op 8 augustus in de Pieterskerk begraven.

Bezien we het kartografisch oeuvre van Jan Pietersz. Dou, dan valt in de eerste plaats zijn enorme produktiviteit op. Hoewel er nog weinig onderzoek is verricht naar de kwantitatieve aspecten van de kaartproductie van de Hollandse landmeters in het begin van de zeventiende eeuw, mag worden aangenomen dat Dou's oeuvre, met meer dan 1150 (nog overgeleverde) kaarten, enorm groot is. In vijftien kaartboeken zijn alleen al 870 kaarten samengebracht en van de stad Leiden (of delen daarvan) werden door hem meer dan 120 kaarten vervaardigd. Verder valt op dat zijn werkgebied grotendeels saamenviel met de grenzen van Rijnland. Behoudens werkzaamheden in Noord-Holland, Delfland en Schieland, springen ook zijn activiteiten in Brabant in de jaren 1617/1618 en 1624/1625 in het oog.

Voor de kartering van Rijnland is Dou van onschatbare waarde geweest. Niet alleen vervaardigde hij perceelkaarten, maar ook plattegronden en overzichtskaarten van grotere gebieden, zoals geconstateerd kan worden in het navolgende overzicht van de kaarten van Jan Pietersz. Dou.²⁵

NOTEN

1. J.W. Verburgt, 'Het leven van Jan Pietersz. Dou', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, 26 (1934) 18-61; J.P. Amersfoort, 'Een oud plan van doorgraving van Holland op zijn smalst, met eenige bijdragen tot de levensbeschrijving van Jan Pieterszoon Dou, zijn zoon Johannes Dou, zijn kleinzoon Jan Johanneszoon Dou, alle drie landmeters van Rijnland', *Tijdschrift van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs* (1872-1873) 42ff. Waar annotatie ontbreekt is het artikel op deze publikaties gebaseerd.
2. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, red. P.C. Molhuysen en P.J. Blok, II (Leiden 1912) 406-408.
3. Het manuscript berust nu in de universiteitsbibliotheek te Amsterdam, *Handschriftenafdeling*, VI B 12.

1609. Leiden. Noord-Rapenburg: de wal langs de singel met de Catrinetoren (Gemeentearchief Leiden, PV 1012.4)

4. F. Westra, *Nederlandse ingenieurs en de fortificatiewerken in het eerste tijdperk van de Tachtigjarige Oorlog, 1573-1604* (Alphen aan den Rijn 1992) 85-86.
5. Uit een te Franeker in 1591 verdedigde juridische these blijkt wel dat Sems te Leiden studeerde 'in de vrije kunsten', zie: Provinciale Bibliotheek Friesland, 54R, *Theses juridicae inaugurales 1591-1791*, 13 (Petrus Schagius versus Henricus Schotanus). (vriendelijke mededeling drs. G. Th. Jensma)
6. Algemeen Rijksarchief, *Hof van Holland*, 50, f. 232 (27 november 1597). De twee overige examinatoren waren de landmeters Symon Aerntsz. van Bruijningen en Jacob van Banchem.
7. Gemeentearchief Leiden, *Stadsarchief II*, 49, f. 31.
8. *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609*, red. N. Japikse, 11 ('s-Gravenhage 1941, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie, 85) 354.
9. J. Sems en J.P. Dou, *Practijck des Lantmetens* (Leiden 1600).
10. F. Westra, *Johan Sems, 1572-1635* (Groningen 1980) 12. Het boekje werd in 1547 in Antwerpen heruitgegeven.
11. Geciteerd bij: G.A. Vorsterman van Oijen, *Honderd vier en veertig vraagstukken van Nederlandsche wiskundigen der XVIIe eeuw* (Schoonhoven 1868) 15-16.
12. De overeenkomst die hieraan ten grondslag lag, in: Gemeentearchief Leiden, *Archieven stadsheerlijkheden*, 991, dl. B, 2°.L^o, f. 193 (25 januari 1601).
13. De originele acte van 7 en 15 oktober 1605 in: Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage, *Handschriften*, 121 C 13 (1).
14. Gemeentearchief Leiden, *Bibl. Leiden 7000/1 (Dou)*, f. 14-15.
15. Gemeentearchief Leiden, *Bibl. Leiden 7001/1 (Dou)*, f. 12-13.
16. Gemeentearchief Leiden, *Stadsarchief II*, 5172, f. 121.
17. H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975) 352-356; E.R.M. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarssen 1978) 80.
18. Algemeen Rijksarchief, Kaartenafdeling, *Inventaris van de kaarten van de Nassause Domeinraad*, 1e ex. 1e stuk (1682) f. 72.
19. Gemeentearchief Leiden, *Notariële Archieven*, 281.
20. *Resolutiën der Staten-Generaal, Nieuwe Reeks, 1610-1670*, red. J.G. Smit, 3 ('s-Gravenhage 1975, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie, 152) 254; *Resolutiën der Staten-Generaal, Nieuwe Reeks, 1610-1670*, red. J.G. Smit en J. Roelevink, 4 ('s-Gravenhage 1981, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie, 176) 9-11.
21. M. Donkersloot-De Vrij, *Topografische kaarten van Nederland voor 1750* (Groningen 1981) 73.
22. A.J. Servaes van Rooyen, 'Het jachtslot Ter Horst', *Haagsch jaarboekje*, 9 (1897) 413.
23. Gemeentearchief Leiden, *Stadsarchief II*, 5172, f. 127-129v.
24. Gemeentearchief Leiden, *Stadsarchief II*, 5172, f. 131-139; zie ook: S. van der Paauw, *Verhaal van de midde-len der Verversching van het water in de grachten der stad Leyden...* (Leiden 1828) 49-55.
25. Het overzicht beoogt een eerste aanzet te geven tot een totaal en volledig overzicht van de overgeleverde gesig-neerde kaarten van Jan Pietersz. Dou. Reden waarom volstaan is met datering, korte omschrijving en vindplaats. Het kan derhalve opgevat worden als een stimulans om de vindplaatsen van hier niet genoemde kaarten van Dou door te geven aan de auteur of de redactie van *Caert-thresoor*.

SUMMARY

Jan Pietersz. Dou (1573-1635): influential surveyor of the High Office of Dike-reeves in Rijnland

Jan Pietersz. Dou was an autodidact. He studied the practice of surveying from 1590 onwards. From 1594 on he became better acquainted with mathematics and surveying through his tutor Symon Fransz. van Merwen, who was appointed one of the first lecturers of Leyden university's school for engineers in 1600. Dou was admitted as surveyor at the Court of Holland in 1597 and together with his friend Johan Sems he published a handbook for surveying in Dutch in 1600, the first of its kind since 1547.

From 1600 till 1635 Dou produced over 1100 maps, most of them of parts of Rijnland (roughly western central Holland), as he was sworn as surveyor of Rijnland in 1605. Apart from map-making he published books and treatises, invented a surveying instrument - the so-called 'Circle of Dou' - and made plans for the purification of the water in the Leyden canals. He appeared before the Estates-General in order to give his judgment about inventions for which patents had been requested. He also made a plan for a waterway to the North Sea through the dunes west of Amsterdam, something which was realized only three ages later. Apart from a surveyor he was also a Leyden municipal gauger and since 1618 he had also become a notary.

His Remonstrant conviction brought him a few times in danger, but his excellent relations with prince Maurice proved to be very useful in these matters.

During the pest plague in Leyden in 1635 Jan Pietersz. Dou was contaminated and he died in the same year, leaving us an enormous heritage.

LIJST VAN DOOR JAN PIETERSZ. DOU VERVAARDIGDE KAARTEN EN KAARTBOEKEN

Afkortingen:

ARA = Algemeen Rijksarchief, Den Haag
 GAA = Gemeentearchief Amsterdam
 GAD = Gemeentearchief Delft
 GAH = Gemeentearchief Haarlem
 GAL = Gemeentearchief Leiden
 LAR = Leiden, Archief Rijnland
 UBL-BN = Universiteitsbibliotheek Leiden, Coll. Bodel Nijenhuis

1590

Kaartboek van de landen op de Sleet, aan het IJ en de Haarlemmermeer. 19 kaarten uit de periode 1590-1634.

LAR, atlasverz. I (I/8)

1600

Jacobsbouwde. Zekere percelen hooiland.

ARA, VTH 2272

Voorschoten. Landerijen in de Zuidhoflandse polder.

GAL, PV 87803

Woubrugge. Landerijen in Jacobsbouwde.

GAL, PV 92900

Kaartboek van de woningen en landen van de edele heer Eeuwout van der Dussen. 10 kaarten uit de jaren 1600-1635.

ARA, VRF, 24

1601

Leiden. Gansoord.

GAL, PV 922-1

Leiden. Zevenhuizen: straat aan de noordzijde van het Steenschuur.

GAL, PV 1142-1

Katwijk. Het land van Luttikeygeest.

GAL, PV 74051

Leiden. De tuinen tussen de Maredijk en de Steenstraat.

GAL, PV 1002-1

Valkenburg. Landerijen aan de Broekweg, behorende aan het convent van Tethrode.

GAL, PV 85601

1602

Alphen. Een woning en landerijen.

GAL, PV 71833

Leiden. Het Gasthuisvierendeel.

GAL, PV 932-1

1603

Leiden. West Nieuwland.

GAL, PV 1122-1

Leiden. Overmare Rijnsijde.

GAL, PV 1062-1

Leiden. Hogewoerd.

GAL, PV 962-1

Leiden. Het huis van Gerrit Hendrickxz.

GAL, PV 1082-1

Leiden. West Maredorp landzijde

GAL, PV 1112-1

Leiden. Gewijzigde kaart van het huis van Gerrit Hendrickxz.

GAL, PV 1082-2

1604

Oegstgeest. Een tuin tussen de Rijn en de Heerweg buiten de Morsweg.

GAL, losse kaart in: Stadsarchief II, 1712.

Leiden. Het Elisabethgasthuis.

GAL, PV 1052-2

Leiden. Het Catharinagasthuis.

GAL, PV 28525

Leiden. Gronden en huizen buiten de Zijlpoort.

GAL, PV 1092-2

Leiden. Huizen en erven aan de zuidzijde van de Rijn.

GAL, PV 1092-3

Leiden. Huizen en erven tussen de Zuidsingel en de Rijn.

GAL, PV 1092-4

Leiden. Erven en gronden aan de haven.

GAL, PV 942-1

Leiden. Zijloord: kaart van Nieuw Mare.

GAL, PV 1172-1

Leiden. Het Dol- of Pesthuis.

GAL, PV 28377

1605

De Kaag. Twee kampen landen.

LAR, voorl. no. 866

Zoeterwoude. Een perceel land van het weeshuis.

GAL, Arch. H. Geest- of Arme Wezen- en Kinderhuis, 583, f. 47.

Leiden. Burgstreng.

GAL, PV 912-1

Leiden. Landerijen aan de Vliet en de Vestgracht.

GAL, PV 1622-1

Leiden. Noord Rapenburg.

GAL, PV 1012-8

Leiden. Landerijen in de omgeving van Lammen.

GAL, PV 1262-1

Leiderdorp. Landerijen in het Marenbon.

GAL, PV 1432-1

Valkenburg. Landerijen en uiterwaarden aan de Doeslaan.

GAL, PV 85602

Hoogmade. De Does- Voorofsche polder.

GAL, PV 92991

Zoeterwoude. Landerijen omtrent Lammen.

GAL, PV 93415

1606

Leiden. Zuid Rapenburg.

GAL, PV 1152-1

Leiderdorp. Landerijen aan de Doeswatering.

GAL, PV 76768

Linschoten. Twee percelen land.

ARA, 4.KIVI, 115.

1607

Katwijk. Vier percelen land bij de Hoge Rijndijk.

GAL, Arch. H. Geest- of Arme Wezen- en Kinderhuis, 599.

Leiden. Grond van het huis en erf van Johan Laleyn.

GAL, PV 1142-2

Leiden. Noord Rapenburg. Percelen aan de Achtergracht.

GAL, Stadsarchief II, 5228.

Leiden. Grond van het huis Lokhorst.

GAL, PV 1072-1

Leiden. Kaartboek van het weeshuis. 87 kaarten uit de periode 1607-1635.

GAL, Arch. H. Geest- of Arme Wezen- en Kinderhuis, 584.

Leiden. Plattegrond van de fundamenten van de Zijlbrug.

GAL, PV 8738-1

Vennip. Kopie van de kaart van Symon Fransz. van Merwen uit 1588 (zeven bladen).

GAL, PV 71481

Kaartboek van de landerijen toebehorende aan de Heilige Geest- of Arme Wezen- en Kinderhuis. 75 kaarten uit de periode 1607-1622.

GAL, PV 71554

1608

Hillegom. Landen omtrent het hof te Nieuwrode.

ARA, VTH 2268

Leiden. Tuinen aan de singel bij de Marepoort.

GAL, PV 1002-2

Leiden. Landerijen tussen de Mare en de Zijl.

GAL, Stadsarchief II, 5172, f. 20. Katwijk en Valkenburg. Kaartboek van de landen van Jacobsz. van As-sendelft. 5 kaarten.

LAR, atlasverz. 35 (I/7)

Zoeterwoude, Katwijk en Valkenburg. Kaartboek van de landen van Dirck Jansz. van der Beeck. 51 kaarten.

LAR, atlasverz. 36 (I/9)

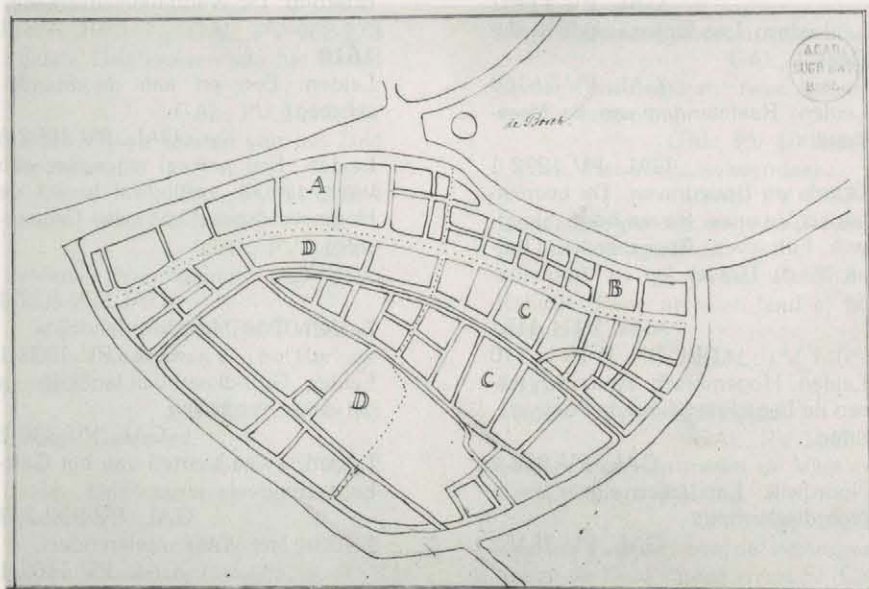
Leiden. Percelen binnen de vestinggracht tussen de Rijnsburgerpoort en de Zijlpoort.

GAL, Stadsarchief II, 5172, f. 83. Noordwijk. Woning en landen van Cornelis Cornelisz. van Alkemade.

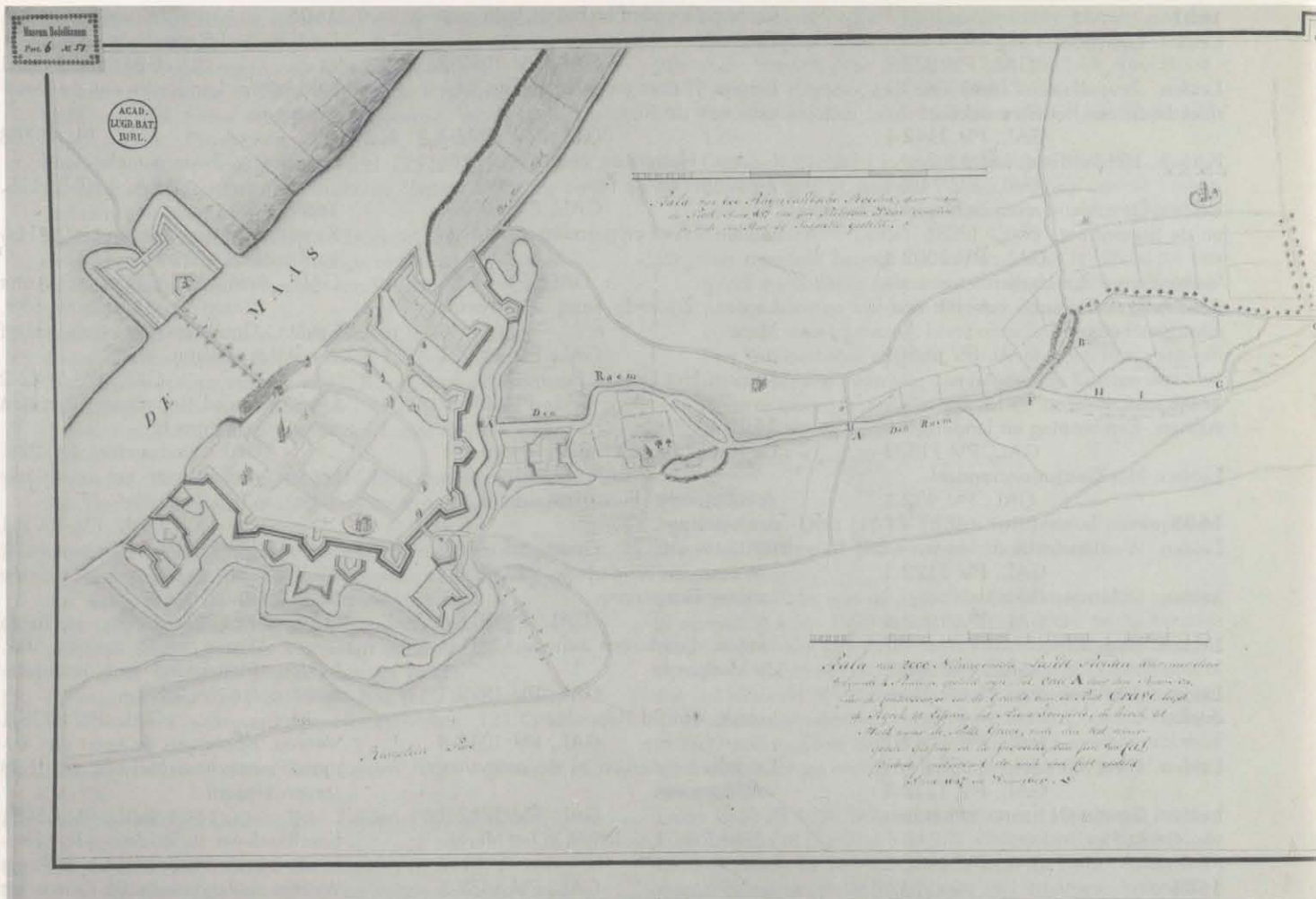
GAL, PV 78456

Leiden. Hoge Morsch: landerijen aan de Poelwetering

GAL, PV 952-1

1614. Leiden. Geometrische grondkaart
(Universiteitsbibliotheek Leiden, Coll. Bodel Nijenhuis, P 14 N 12)

1617. Grave en de Peel. Kaart van de oculaire inspectie (kopie op twee bladen)
(Universiteitsbibliotheek Leiden, Coll. Bodel Nijenhuis, P 6 N 51)

Leiden. Oost Nieuwland: grondkaart van huizen en erven van Jan Adri-aensz. Knotter.

GAL, Stadsarchief II, 51, f. 28
Hillegom en Vennip. Landerijen op de scheiding tussen de twee plaatsen.
GAL, PV 71480

1609

Leiden. Zuid Rapenburg.

GAL, PV 1152-2
Leiden. Raamlanden buiten de Hogewoerdsport.

GAL, PV 1162-1
Leiden. Noord Rapenburg: wal langs de singel met de Catrinetoren.

GAL, PV 1012-4
Leiden. Stukken land buiten de Witte Poort.

GAL, PV 1622-2
Leiden. Het leprozenland buiten de Rijsburger poort.

GAL, PV 952-2
Leiden. Hogemorsch: raamland aan de lage Rijndijk.

GAL, PV 952-3
Leiden. Het stadsgedeelte bij de herberg buiten de Zijlpoort.

GAL, PV 1092-5

Leiden. Kaartboek van de landen van het Catharinagasthuis. 87 kaarten vanaf het jaar 1609.

GAL, PV 71557
Leiderdorp. Landerijen aan de Kleine Does.

GAL, PV 76769
Leiden. Raamlanden aan de Mare-singel.

GAL, PV 1272-1
Gouda en Bodegraven. De heerlijk-heden Vryenes, Ravensberg, Sluyp-wijk, Elfhoeven, Roggenbroek, Oud-en Nieuw Gravekoop en Vrouwma-de.

ARA, VTH 4181
UBL-BN, P 18 N 110
Leiden. Hogemorsch: landerijen tus-sen de Lage Rijndijk en de Poelwate-ringe.

GAL, PV 952-4
Noordwijk. Landerijen aldaar en in Noordwijkerhout.

GAL, PV 78452

Leiderdorp. De nieuwe straat bij de Doesbrug.

GAL, Stadsarchief II, 51, f. 28
Boskoop. De Waddinxveense kade.
LAR, A 811

1610

Leiden. Een erf aan de St. Jo-zefsteeg.

GAL, PV 1052-3
Leiden. Een perceel tegenover een toren aan de vestingwal tussen de Hogewoerdsport en de Groene-steeg.

GAL, PV 922-4
Leiden. Oost Maredorp landzijde.

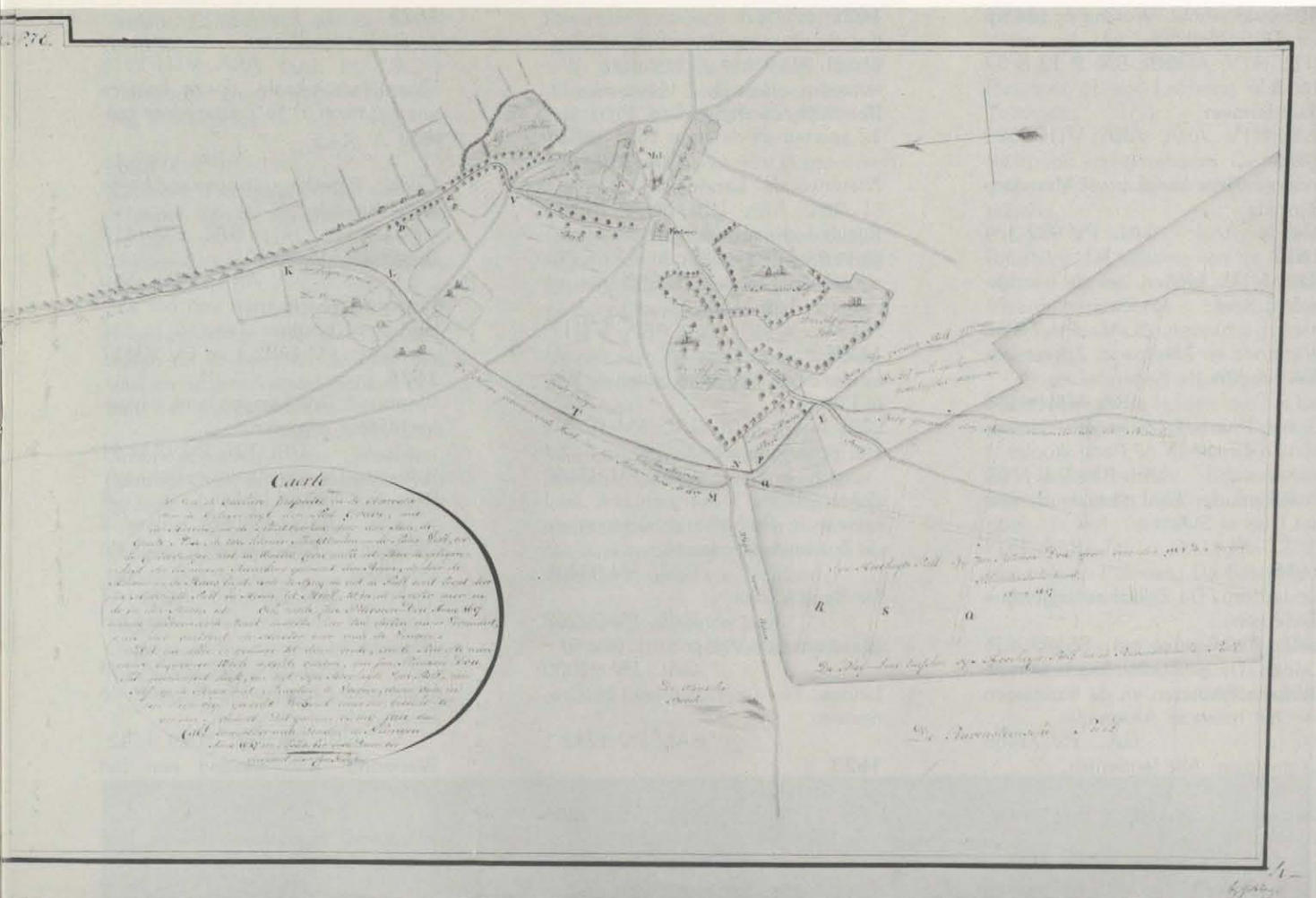
GAL, PV 1032-1
Leiden. Grondkaart van landerijen in de vierde vergroting.

GAL, PV 330-2
Leiden. Twee kaarten van het Gast-huisvierendeel.

GAL, PV 932-2/3
Leiden. Het Wanthuisvierendeel.

GAL, PV 1102-1
Leiden. Twee kaarten van het Vlees-huisvierendeel.

GAL, PV 1082-3/4

Leiden. Vier kaarten van Over 't Hof.
GAL, PV 1072-2/5

Leiden. Twee kaarten van Hogewoerd.
GAL, PV 962-2/3

Leiden. Drie kaarten van het Noord Rapenburg.
GAL, PV 1012-5/7

Leiden. Twee kaarten van het Zuid Rapenburg.
GAL, PV 1152-3/4

Leiden. West Nieuwland.
GAL, PV 1122-2

Leiden. Drie kaarten van Oost Nieuwland.
GAL, PV 1042-2/4

Leiden. Drie kaarten van het Kerkvriendeel.
GAL, PV 972-1/3

Leiden. Gansoord.
GAL, PV 922-2

Leiden. Drie kaarten van de St. Nicolaasgracht.
GAL, PV 992-1/3

Leiden. Overmare Rijnzijde.
GAL, PV 1062-2

Leiden. Twee kaarten van West Marendorp landzijde.
GAL, PV 1112-2/3

1611
Leiden. De voorgenomen vergroting.
GAL, PV 322

Leiden. Nieuwmares: twee kaarten van de vergroting.
GAL, PV 1002-6/7

Leiden. Het Wolhuisvierendeel.
GAL, PV 1132-1

Leiden. Hogemors: enige landen van het Catharinagasthuis.
GAL, PV 982-2

Katwijk. Twee percelen land in het ambacht.
GAL, PV 74056

1612
Leiden. Overmare Rijnzijde.
GAL, PV 1062-3

Leiden. Percelen tussen de Vliet en de St. Catrijnevesteeg.
GAL, PV 1152-2

Leiden. Percelen aan de vestingwal tussen de Doelensteeg en de St. Catrijnevesteeg.
GAL, PV 1012-9

Leiden. Twaalf huisjes aan de Middelsegracht.
GAL, PV 922-3

Zoeterwoude. Landen en molenwatering van de nieuwe polder Meerborch.
GAL, PV 93416

1613
Leiden. West Marendorp landzijde.
GAL, PV 1112-4

Leiden. De Torensteeg.
GAL, PV 1102-2

Leiden. De Korte Torensteeg.
GAL, PV 1102-3

Leiden. Overmare landzijde.
GAL, PV 1052-4

1614
Katwijk. Kaart (met kopie) van de landen bij het huis 't Sant.
ARA, WKF, 4 en 5

Leiden. Het Vleeshuisvierendeel.
GAL, PV 1082-5

Leiden. Geometrisch grondkaart.
GAL, PV 337-1/2

Leiden. Erven aan de nieuwe Bakkersteeg.
GAL, PV 1032-2

Noordwijkerhout. Woning en landen van Dirck Mathijsz.

UBL-BN, P 13 N 37

1615

Naardermeer.

ARA, VTH 2629

1616

Leiden. Twee kaarten van Maredorp Rijnzijde.

GAL, PV 982-3/4

1617

Katwijk. De landen van de heerlijkheid 't Sant.

GAL, PV 74052

Warmond en Alkemade. Zekere landen rondom de Kagerplassen.

ARA, VTH 4183

Grave. Kaart van de oculaire inspectie van Grave en de Peel. (kopie)

UBL-BN, P 6 N 51

Zoeterwoude. Een partij land nabij het Huis te Swieten.

LAR, A 1514

1618

Leiderdorp. De Zijlhof en bijgelegen landerijen.

GAL, Bibl. Leiden e.o., 85189, f. 5
Leiden. De limietscheiding tussen de stadsvroonwateren en de bezittingen van het huis van Alkemade.

GAL, PV 71466

Cromstrijen. Alle landerijen.

ARA, VTH 2151

Heemstede. De plaats met omgeving.

GAH, kaartenverz., lade 7, 776

Leiden. Kaartboek van de landen van het Catharinagasthuis. 95 kaarten.

GAL, PV 71553

Valkenburg. De landen van het Heilige Geest-, of Arme Wezen- en Kinderhuis.

GAL, losse kaart in: PV 71549

1619

Oegstgeest. Een uiterwaard tussen de Morsweg en de Rijn.

GAL, in: Stadsarchief II, 1710

Leiden. De Roomborger laan bij de Hoge Rijndijk.

UBL, in: archief curatoren, 43

1620

Leiden. Kaartboek van de landen van het Elisabethgasthuis.
63 kaarten.

GAL, PV 71555

Alkemade. Een perceel land 'opte Ada'.

GAL, PV 72200

Wassenaar. Een woning en land gelegen bij het huis Deyl.

GAL, PV 91003

Warmond. Twee kaarten van de Hemmeer met aangrenzende landen.

LAR, A 537/538

Delfland en Schieland. Kaartboek van de woningen en landerijen van de voormalige abdij Leeuwenhorst. 49 kaarten uit de jaren 1620-1631.

ARA, VTH Q

Leiderdorp. Een complex landerijen in de Munnikenpolder.

GAL, PV 71547, f. O

1621

Kaartboek van landerijen te Zegwaard, Maasland, Schipluiden, Wateringen, Rijswijk, Haagambacht, Reeuwijk, Zwammerdam, Pijnacker. 12 kaarten uit de jaren 1621-1631

ARA, VRF, 23.

Zoeterwoude. Landerijen.

UBL-BN, P 15 N 2

Rijnland. Kaartboek van de woningen en landerijen van de voormalige abdij Leeuwenhorst. 118 kaarten uit de jaren 1621-1635.

ARA, VTH P

1622

Leiden. Alle landerijen buiten de Witte Poort.

GAL, PV 1622-3

Het Braassemmeer.

GAL, PV 83450

Zoeterwoude. Twee percelen land tussen de Rodenburgerwetering en de Zoeterwoudse weg.

GAL, PV 93408

De Kaag. (kopie)

GAL, PV 72208

Wassenaar en Valkenburg. (kopie)

GAL, PV 91000

Leiden. Twee percelen land bij Cronestein.

GAL, PV 1242-1

1623

Het Hemmeer.

GAL, PV 72201

Voorburg. Een kamp land.

ARA, VTHR 4708

Twee kaarten van Zweyland, de Ke-
ver en de Eymerpoel.

GAL, PV 89002/3

Het Braassemmeer.

GAL, PV 83451

Tedingerbroek. Een kamp land.

ARA, VTHR 4707

Landerijen te Esschen, in de nabijheid van Strijen. (kopie)

ARA, VTH 2146

1624

De heerlijkheden Niervaart en Willemstad met bijbehorende polders.

ARA, VTH 1720

De dijken en dijkputten van de polder de Vierendeelen onder Hoge Zwaluwe met een concept-waterlozing.

ARA, VTH 1831

Leiden. Al de stadsvroonwateren.

GAL, PV 71452

Leiden. Drie kaarten van de vroonwateren van de Zijlbrug tot aan het Spieringmeer en het Nieuwemeer. (kopieën)

GAL, PV 7145, 71451 en 71454

Lisse. De Lisserpolder.

GAL, PV 77654

LAR, A 1219

Lisserpolder. Gegraveerde overzichtskaart.

UBL-BN, IV-8-2

Lisserpolder. De in 1623 en 1624 bedijkte landen.

ARA, 4.AANW, 255

Lisse. Hoofdkaart met kerkelanden.

UBL-BN, P 13 N 41

Sassenheim. De Kleipolder.

GAL, PV 84350

1625

Zuidhollandse Waard.

ARA, VTH 1916

Vlaardingerambacht. Twee kaarten van het meer in de Zouteveense polder.

ARA, VRF, 16

Leiden. Percelen warmoesland bij de Hoge Rijndijk.

GAL, PV 1412

Breda. Het Mastbos.

ARA, VTH 1640

Leiden. Twee kaarten van het weiland van Christiaan Jansz.

GAL, PV 1602-1 en PV 93417

1626

Warmond. Drie kampen land, aangekocht door regenten.

UBL-BN, P 292 N 41

Schagen. De zogenaamde 'Bierkay'.
RA Noord-Holland, A
(492.629.086), volgnr. 2

Warmond. Een weiland aan de Doessloot.

UBL-BN, BPL 2029, f. 7

Warmond. Een weiland aan het Norre-meer.

UBL-BN, BPL 2029, f. 8

Warmond. Een weiland aan de Doessloot.

UBL-BN, BPL 2029, f. 42

Warmond. Een weiland aan het Norre-meer.

UBL-BN, BPL 2029, f. 53^v

Warmond. Hoofdkaart van de landen van het Huiszittenhuis.

UBL-BN, P 292 N 39

Zoetermeer. De ontworpen generale bepoddering onder Zoetermeer, Stompwijk en Zegwaard.

LAR, A 1327

Rijnland. Kaartboek van de landerijen van de voormalige abdij Rijsburg. 71 kaarten uit de jaren 1626-1635.

ARA, VTH M

Delfland en Schieland. Kaartboek van de landerijen van de voormalige abdij Rijsburg. 51 kaarten uit de jaren 1626-1635.

ARA, VTH N

1627

Alphen. Een weer land van Ysaac van Gherwen.

UBL-BN, BPL 2031, f. 9v

Zoeterwoude. Een kamp land van Cornelis van de Hooch.

UBL-BN, BPL 2029, f. 1^v

Zoeterwoude. Twee kaarten van een weiland aan de Cronensteinse laan.

UBL-BN, BPL 2029, f. 3^v en 51^v

Snelrewaard. Een weer land tussel de IJssel en Lage Linschoten.

RA Utrecht, kaartenverz. Kapittelarch. v.d. Dom, 1591 a-c

Voorschoten. Twee kaarten van landerijen van de abdij Rijsburg.

GAL, PV 87808/9

Leiden. Een tuin van de stadssecretaris Jacob van Thedrode.

GAL, PV 1602-4

Leiden. Twee kaarten van landerijen aan de Hoge en de Lage Morsdijk.

GAL, PV 1352-1 en PV 1592-1

Leiden. Landerijen aan de Hoge Rijsdijk.

GAL, PV 1582-1

Oudshoorn. De ontworpen bepoddering Vrouwgeest.

LAR, A 1239

1628

Rijnsburg. Twee kaarten van een partij landen van de abdij.

GAL, PV 83602/3

Warmond. Landerijen van het Huiszittenhuis.

UBL-BN, P 292 N 40

Noordwijkerhout. De landscheiding tussen de landen van de heer van Vliet en de grafelijkheid Holland omtrent het huis Boekhorst.

ARA, VTH 2303

Groot-waterschap van Woerden. Kaartboek van de eigendommen van de kerk van Noorden. 12 kaarten.

LAR, atlasverzameling, 45 (1/6)

Vlaardingerambacht. Land van het Elisabethgasthuis.

GAL, losse kaart in: PV 71555

1629

Oegstgeest. Een uiterwaard tussen de Rijn en de Hoge Morsdijk.

GAL, in: Stadsarchief II, 1711

Beemster, Uithoorn en Mijdrecht. Diverse landerijen. 7 kaarten.

UBL-BN, BPL 2031, f. 10-19

Zoeterwoude. Twee kampen land.

ARA, 4.AANW, 31

1630

Vlaardingerambacht. Het Zouteveense meer.

ARA, VRF, 13

Oostbeemster. Kaart van een deel.

UBL-BN, P 30 N 60

Rijnland. De ontworpen generale bepoddering bezuiden de Rijn.

LAR, A 1181

Vriesekoop. De ontworpen bepoddering onder Leimuiden, Aalsmeer en Kalslagen.

LAR, A 1278

Warmond. Hoofdkarta van de landen van het Huiszittenhuis. (kopie)

LAR, A 539

Aanhangsel bij de kaart van het Westerkwartier van Rijnland en het Noorderkwartier van Delfland.

LAR, A 542

Warmond. Percelen land.

ARA, VRF, 12

1631

Warmond. Het huis of slot.

ARA, VTH 2319

Het huis of slot Lokhorst of Oud-Teilingen.

ARA, VTH 2320

Santpoort en Sparendam. De landen tussen de Slaperdijk en de Santpoort-selaan.

LAR, A 1458

Rijnsburg. De tienden van de abdij.

ARA, VTH 2308

Vlaardingerambacht. Het zuiderkwartier van de Zouteveense polder. (kopie)

LAR, A 1459

Kaartboek van de landen van het kappittel Hoogland. 67 kaarten.

GAL, PV 71556

De landen tussen Rijpwetering, Braassemmeer, Lijsloot en Lijkerpoel.

GAL, PV 72203

Houtrijk en Polanen. De Spieringermeer en de Inlaag.

LAR, A 371

Nieuwkoop. De te stichten polder Nieuwkoop en Noorden.

LAR, A 1045

1624. Kaart van de polders in de heerlijkheden Niervaart en Willemstad (Algemeen Rijksarchief, VTH 1720)

Delfland, Het zuiderkwartier van de Zouteveense polder. (kopie)

Delft, Oud Archief Delfland, 4276

1632

Valkenburg. De landen van de abdij Rijsburg.

ARA, VTH 4179

Voorhout. De Geestlanden.

ARA, VTH 2313

Monsterambacht. Drie percelen land.

ARA, VTHR 4705

De Vliet en de daaraan gelegen percelen van Delft naar Leiden.

GAD, Hist. Top. Atlas, rollen 28
Leiden. Land van het Elisabethgasthuis.

GAL, PV 1572-1

Aarlanderveen.

GAH, kaartenverz., lade 16, 221
Reeuwijk. Woning en landen van Hilbrandt den Otter.

GAA, Fam. Archief Moens (P.A. 192), 263 (K 12)

Alphen. Landerijen aan de Molenwatering.

GAL, PV 71836

Zoeterwoude. Project en afbeelding van de erven aan de 'Swieter Sluijs'.

GAL, PV 93419

1633

Zoetermeer, Zegwaard en Stompwijk.

GAL, PV 93200

Leiden. De landen bij de trekvaart buiten de Witte Poort.

GAL, PV 1622-4

De Hanepoel.

GAL, PV 72205

De Kleipoel.

GAL, PV 72206

De Koppoel.

GAL, PV 72207

De Lijkerpoel.

GAL, PV 72204

Mijdrecht. De hofstede en landerijen van Isaac van Gherwen aan de Amsteldijk.

UBL-BN, BPL 2031, f. 31^v-32
Amsterveen. Landerijen.

UBL-BN, P 25 N 96-98

Oegstgeest. Landerijen, onttrokken aan de heerlijkheid Rijsburg.

GAL, PV 81700

Zegwaard. De Zegwaardse en Binnenwegse polder.

LAR, A 1068

Essche (Hoekse Waard). Bedijkt land.

ARA, VTH 2147

1634

Leiden. De singel tussen de 'Exsluys' en de Witte Poort.

GAL, PV 1622-5

Leiden. Gronden ten zuiden van de Poelwetering.

GAL, PV 1592-1

Leiden. Gronden ten oosten van de Morssingel en de Steenstraat.

GAL, PV 1592-2

Wassenaar. Ontworpen verbetering van de heerweg tussen Den Deyl en 's-Gravenhage.

LAR, A 1618

Noord-Holland. De ontworpen uitwatering van het Wijkmeer naar de Noordzee.

LAR, A 1878

Boskoop. De landerijen van de universiteit te Zuidwijk.

GAL, PV 73000

Aalsmeer. De plaats met omgeving.

GAH, kaartenverz., lade 6, 218

Oegstgeest. Landerijen, onttrokken aan de heerlijkheid Rijsburg.

GAL, PV 83600

1635

Leiden. Twee volmolens met erven en communicatielaan, buiten de Marepoort en de Maredijk.

GAL, PV 1322-1

Hillegom en Vennip. Hoofdkaart.

ARA, archief Ridderschap van Holland, 111

Zegwaard. De Binnenwegse en Zegwaardse polder.

LAR, A 1310

Sassenheim. Woningen en landerijen aan de Heerweg bij de kerk.

ARA, HZF, 15

ZONDER DATUM

Wassenaar. Hoofdkaart van alle landen van jonkheer Jacob van Berckhem.

GAA, Fam.-arch. Moens (P.A. 192), 267 (K 14)

Zoeterwoude. Een woning en landen onder de Weipoort.

ARA, VTH 4178

Haarlemmermeer.

ARA, VTH 2612

Lisse. Hoofdkaart met de kerkelanden.

UBL-BN, P 13 N 41

Zoeterwoude. Een perceel land van de drie hoofdkerken in Leiden.

UBL-BN, P 13 N 66

Zoeterwoude. Een perceel land.

UBL-BN, P 15 N 21-22

Naaldwijk. De landerijen bij het gasthuis.

UBL-BN, P 13 N 38

Duynadam. De landen bij de Craajenlaan.

UBL-BN, P 13 N 39

Noordwijk. De landerijen van Maarten Leendertsz vander Plas.

UBL-BN, P 13 N 40

Poortugaal. Perceel land bij Rhooon van Claes Adriaensz.

GA Amsterdam, Fam. Archief Moens (P.A. 192), 256 (K 11)

Leiden. Zuid Rijnvest: landerijen buiten de Hogewoerdse poort.

GAL, PV 1162-3

Katwijk. Landerijen aan de Rijn tussen de Lijdweg en de Heerweg.

GAL, PV 74052a

Leiden. Klein Cronestein. Landerijen te Zoeterwoude. (kopie)

GAL, PV 1332-2

Leiden. Percelen buiten de Zoeterwoudsesingel. (kopie)

GAL, PV 1552-2

Leiden. Landerijen aan de Poelwetering. (kopie)

GAL, PV 1382-1

Leiden. Landerijen tussen de Morssingel en het pesthuis. (kopie)

GAL, PV 1492-1

Leiden. Gronden tussen de Hogewoerdspoort en de Zijlgracht. (kopie)

GAL, 1552-2

Leiden. Twee kaarten van de wallen tussen de Koepoort en de Zijlpoort.

GAL, PV 3072-2a/b

Koudekerk. Woningen en landen, genaamd Schout Leenenwoning. (kopie)

GAL, PV 76276

Zoetermeerse meer.

GAL, PV 70257

Leiden. Stadsplattegrond.

GAL, PV 336

Landerijen tussen Leimuiden, Koudekerk, Gouwsluis en Aarlanderveen.

GAL, PV 70259

Voorschoten. (kopie)

GAL, PV 87818

Over de lotgevallen van het Hattinga-oeuvre, de atlassen in het bijzonder

Het leven en het kartografisch werk van de arts Willem Tiberius Hattinga (1700-1764) en zijn zoons David Willem Carel (1730-1789) en Anthony (1731-1788) heeft al vaak aangezet tot schrijven. Dat is niet alleen omdat het onderwerp zo belangwekkend is, maar ook omdat het reeds geschrevene soms aanvulling en hier en daar zelfs verbetering behoeft.

Het navolgende gaat over de lotgevallen van het kartografisch oeuvre van de Hattinga's in het algemeen, maar spitst zich toch toe op hun atlassen, met name, op de drie bekende, min of meer complete, exemplaren die van het atlaswerk kunnen worden onderscheiden. Een kritische beschouwing van het gepubliceerde historische materiaal en toevoeging van nieuwe, mijns inziens, onbekende gegevens brachten mij tot het inzicht dat de over dit onderwerp gangbare literatuur op enkele punten enige bijstelling behoeft.¹

Bestaande en vermoede atlassen

Koeman² onderscheidde drie atlassen³ van de Hattinga's, kortweg:

- A. Atlas van Staats-Vlaanderen en Staats-Brabant, 8 ingebonden delen (ARA, Afdeling Kaarten en Tekeningen, OMM 343 t/m 350).
- B. Atlas van Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant, Zeeland en de Frontieren van Gelderland, Overijssel en Groningen, 15 losbladige delen (ARA, Afdeling Kaarten en Tekeningen, OSK V91a, B35a, Z14 en G35).
- C. Atlas van Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant, Zeeland en de Frontieren van Overijssel en Groningen, 14 delen (verdeeld over de Rijksarchiefdepots in Zeeland, Noord-Brabant, Overijssel en Groningen).

Keuning⁴ opperde reeds de mogelijkheid dat, naast deze drie versies van de atlas, er nog een vierde (15-delig) ingebonden exemplaar zou (hebben) bestaan; ook Koeman sloot dit niet uit. Aardoom & Woelderink⁵ maakten aannemelijk dat het hierbij zou gaan om het exem-

plaar dat Mevrouw Anna Maria Coutry, de weduwe van W.T. Hattinga, in 1786 had verkocht aan Prins-stadhouder Willem V.

Dit aldus zoekgeraakte familie-exemplaar blijft hier verder buiten beschouwing, evenals exemplaar sub A. Wat betreft laatstbedoeld exemplaar, in 1751 door W.T. Hattinga geleverd aan de Raad van State⁶, zorgden Aardoom & Woelderink voor aanvullend materiaal om te bewijzen dat het in maart 1811 vanuit het Dépôt-Général van Oorlog te Amsterdam werd verscheept naar het Dépôt de la Guerre te Parijs om in 1816 naar ons land terug te keren; via het Ministerie van Oorlog kwam het omstreeks 1950 in bewaring bij het Algemeen Rijksarchief.

1854: een Hattinga-atlas in de handel

Hoewel een enkeling van het bestaan van de 8-delige atlas sub A op de hoogte zal zijn geweest, kon in 1854 een breder publiek kennisnemen van het volledige 15-delige werk van de Hattinga's. Toen waren 19 en 20 oktober kijklagen voor de boeken, atlassen, muziek en genealogische handschriften die de week daarop ten huize van

Jan Willem baron Huyssen van Kattendijke (1782-1854) was vrijwel zeker de bezitter van de enige bekende volledige 15-delige Hattinga-atlas. Litho door C.W. Mieling naar J.C. d'Arnaud Gerkensby, part.coll. (Foto: Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage).

Prof.dr.ir. L. Aardoom is voorzitter van de Werkgroep Geschiedenis van de Nederlandse Commissie voor Geodesie bij de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. De bijdrage van de geodesie tot de kartering van ons land heeft zijn persoonlijke aandacht.

boekverkoper W.P. van Stockum aan het Buitenhof, K 98 te 's-Gravenhage onder de hamer zouden komen.⁷ Het betrof, aangaande de te veilen atlanten en kaarten, merendeels de nalatenschappen van J.W. baron Huysen van Kattendijke en A.W.C. baron van Nagell van Ampsen. Daartoe behoorde volgens de catalogus een: 'Atlas der prov. Zeeland; Staats-Vlaanderen; Staats-Brabant en der Frontiering van Gelderland, Overijssel en Groningen; bestaande uit eene verzameling van accurate, zoo origineele als gecopieerde kaarten, door W.F. Hattinga, D.W.C. en A. Hattinga. bewerkt, van 1751-54. in 15 deelen in portefeuilles. in folio.

* Deze atlas bevat: 182 kaarten van de provincie Zeeland, in 4 deelen; - 240 kaarten van Staats-Vlaanderen met de oude en nieuwe Limieten en aangrenzende landen in 5 deelen; - 137 kaarten van Staats-Brabant in 3 deelen; - 130 kaarten der Frontieren van Gelderland, Overijssel en Groningen in 3 deelen. Te zamen 689 kaarten in 15 deelen; keurig net en uitvoerig bewerkt en verrijkt deels met copijen van zeldzaam geworden kaarten, deels met origineele opnemingen en teekeningen; zoodat deze verzameling die wat de grenslijnen aangaat, allerbelangrijkst mag heeten, eenig in hare soort te noemen is.'

Van Stockums loftuigen vermochten het publiek niet te overtuigen, want met slechts f 10,- werd het Ministerie van Oorlog de hoogste bidder⁸ en de atlas kon daar bij de reeds aanwezige 8-delige versie sub A worden opgeborgen in het zogenaamde Genieearchief, dat de komende eeuw voor het publiek ontoegankelijk zou blijven. Met dit archief werd ook deze Hattinga-atlas rond 1950 overgedragen aan het Rijksarchief.

Het gaat hier om de door Koeman met 'B' aangeduide enige bekende 15-delige versie van de atlas, maar die dus niet direct afkomstig is van de familie Hattinga Raven.

Huysen van Kattendijke was op 12 mei te Parijs overleden⁹ en dit was waarschijnlijk mede de aanleiding tot gelijktijdige verkoop van de nalatenschap van Van Nagell van Ampsen, die reeds in 1851 was heengegaan.¹⁰ Diens kleindochter, Gustavine O.F.S. was immers getrouwd met Willem J.C., de zoon van de overleden Huysen van Kattendijke. Het echtpaar Huysen-Van Nagell zal denkelijk het initiatief tot de verkoop van de verenigde boedel hebben genomen. Het is verleidelijk om te vermoeden dat wijlen Baron Huysen van Kattendijke de te veilen atlas had geërfd van zijn grootvader, mr. Alexander J.H., die Heer van Kattendijke en Wytvliet op Zuid-Beveland was in de tijd dat dokter W.T. Hattinga vanuit Goes in 1747 met het eiland een aanzet maakte tot de kartering van Zeeland. Mr. Alexander leefde tot 1762, dus lang genoeg om de atlas in 15 delen van W.T. Hattinga te kunnen hebben gekocht.

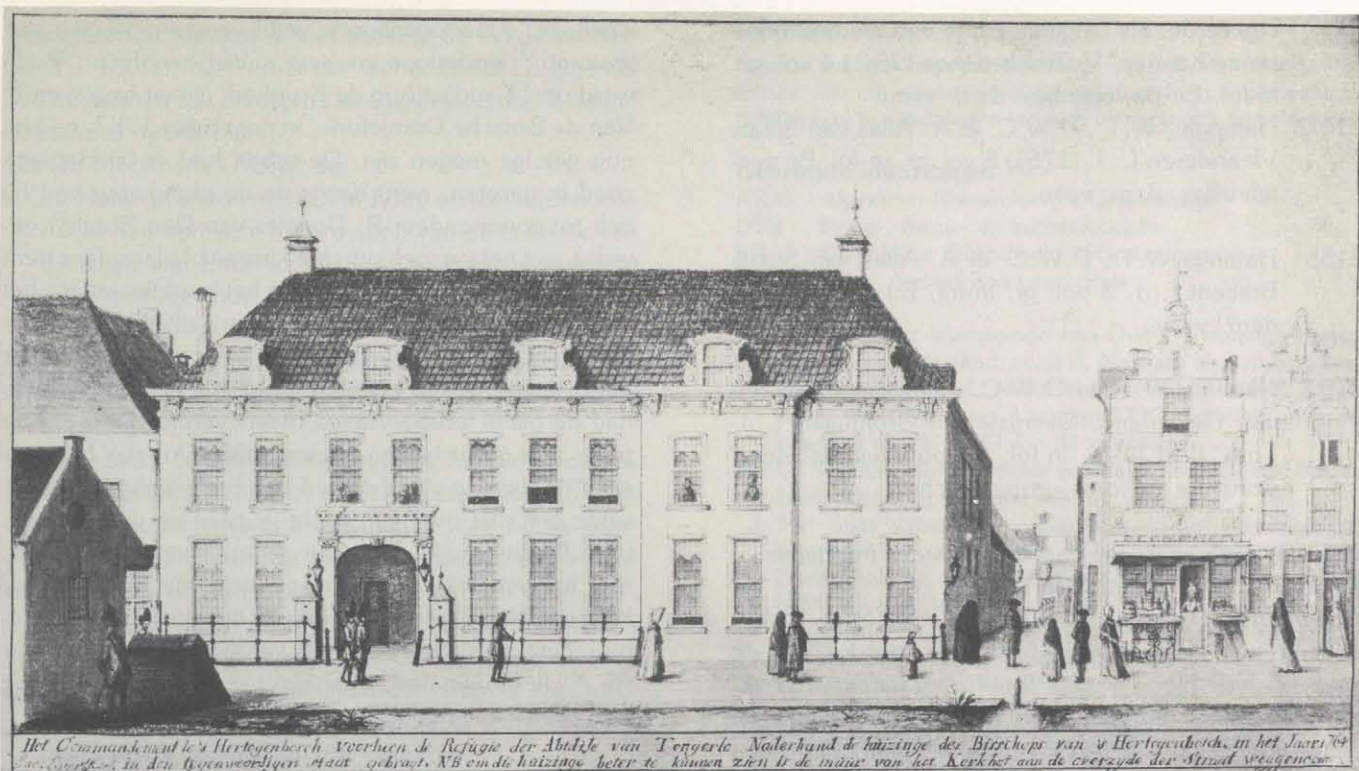
1860: het familiebezit in de verstrooiing

De voorgenomen veiling op 15 oktober 1860 gedeeltelijk van de nalatenschap van Willem Cornelis Hattinga

Raven¹¹ bij de Haagse boekhandelaren C. van Doorn & Zoon in de Molenstraat, haalde al op 22 september een bespiegeling in *De Nederlandsche Spectator*.¹² De krant besteedde uitvoerig aandacht aan het leven en kartografisch werk van Willem Tiberius Hattinga en zijn beide zoons, in het bijzonder aan hun 'uitmuntende verzameling, die nu, na bijna 100 jaar in haar geheel te zijn bewaard gebleven, ten verkoop wordt aangeboden'. Wat betreft de veiling, ontleende de schrijver zijn gegevens zonder twijfel aan de daarbij behorende catalogus.¹³ Ons boeien in dit verband de nummers 453 t/m 513, vertegenwoordigende de 'hoogst belangrijke verzameling eigenhandig geteekende kaarten, door de beroemde ingenieurs Willem, David-Carel en Anthonie Hattinga'. Het gebodene overziende twijfelde bedoelde schrijver er niet aan, 'of het departement van oorlog (...) zal deze gelegenheid niet laten voorbijgaan om van die verzameling kennis te nemen, opdat veel van het werk van twee verdienstelijke ingenieurs niet voor ons land verloren ga (...)'. Het ministerie liet zich inderdaad niet onbetuigd en veel van de aangeboden stukken vinden we thans terug in het sedert de vijftiger jaren openbare Genieearchief. Ook een atlas van de Hattinga's maar die was, zoals we zagen, al in 1854 gekocht. Dat in 1860 van de familie Hattinga Raven geen atlas te koop was is in overeenstemming met het feit dat de Weduwe Hattinga-Coutry háár exemplaar van de atlas al in 1786 verkocht aan Willem V en het geenszins zeker is dat haar zoons een exemplaar voor zichzelf hadden aangehouden. Toen in 1771 door bemiddeling van mr. J.A. van de Perre, representant van Willem V in Zeeland, de Weduwe Hattinga het originele exemplaar van de atlas, naar het schijnt, voor het eerst te koop aanbood aan de prinsstadhouder, had zij nog meer kaarten;¹⁴ een deel hiervan werd in 1785, nu met succes, te koop aangeboden aan de Nassause Domeinraad¹⁵ maar de rest komt - anders dan we zouden verwachten - slechts ten dele voor in de catalogus van Van Doorn & Zoon.¹⁶ Uit dit alles blijkt - in tegenspraak met het in *De Nederlandsche Spectator* beweerde - dat de kartografische verzameling van de Hattinga's niet sedert omstreeks 1760 in haar geheel bewaard was gebleven. Zeker is dat in 1860 op de veiling van Van Doorn & Zoon geen Hattinga-atlas te koop was. Wat er aan kaarten te koop was werd groten-deels overgenomen door het Departement van Oorlog¹⁷ en door het Rijksarchief. In de vijftiger jaren kwam een overwegend deel van de verzameling uit 1860 dus weer in één hand.

De verstrooiing die de veiling van 1860 teweegbracht had de collectie twintig jaar eerder kunnen worden bespaard. Aan J.T. Bodel Nijenhuis heeft het niet gelegen, of toch ook een beetje? Deze gedreven verzamelaar¹⁸ wendde zich al op 28 september 1839 (D.W.C. Hattinga's dochter, de Weduwe A.W. Raven-Hattinga was toen nog in leven) tot W.C. Hattinga Raven, als volgt:⁹

'(...) Hoewel denkelijk bij UEd geheel onbekend, evenals uwe persoon aan mij, zoo moet UEd toch, volgens geruchten, alleen of met eenige bloedverwanten eigenaar zijn van de verzameling geteekende kaarten van

Het 'Commandement' (tegenwoordig 'Jeroen Bosch Huis') aan de Hinthamerstraat te 's-Hertogenbosch, waar Anthony Hattinga in 1787 zijn kaartenverzameling in veiligheid wist te brengen. In 1777/78 met de pen getekend door Jac. Everts (coll. en foto: Stadsarchief, 's-Hertogenbosch).

Zeeland en de andere Provincien, vervaardigd of verzameld en nagelaten door de Heeren D.W.C. en A. en W.T. Hattinga. Een oogslag in eene kopij van de, van deze kaarten bestaande Lijst deed mij het belang derzelve gevoelen. Ik ben in bezit van een niet onaanzienlijk aantal kaarten der Nederlanden, en wenschte wel eens geïnformeerd te worden of UEd genegen zoudt zijn, U van deze voorvaderlijke nalatenschap te ontdoen. En zoo ja, op welke voorwaarde, zulks mogelijk zoude wesen. Misschien ware het mogelijk dat wij een schappelijk accord (zoo als men het noemt) treffen konden. Het is waar veel van deze kaarten is verouderd, en door den veranderden loop der Zeeuwsche stroomen in de laatste 50 à 75 jaren, in waarde verminderd: doch het geheel der verzameling schijnt altijd der moeite waardig hierover een voorslag te doen. (...).

Had Bodel zich wat minder zuinig voorgedaan en de kaarten niet slechts op hun actualiteit gewaardeerd, dan had het misschien nog wat geworden, maar nu schijnt het niet tot een serieus onderhandelen te zijn gekomen. Zo viel de verzameling in 1860 uiteen; een deel kwam eerst na 90 jaar weer in de openbaarheid en een aantal kaarten vond definitief zijn weg naar verspreide collecties of elders.

Rest de vraag, waaruit de verzameling in 1860 bestond. Daar David in 1785, via de Nassause Domeinraad, aan Willem V slechts een gedeelte aanbood van de verzameling losse kaarten die zijn moeder in 1771 al aan de prins-stadhouder wilde overdragen, vermoed ik dat de rest inmiddels van de hand was gedaan, behalve de 15-

delige atlas die in 1786 aan Willem V zou worden verkocht, de vijf grote kaarten van Zeeland die oorspronkelijk voor Willem IV bestemd zouden zijn geweest en de 2-bladige kaart van Staats-Vlaanderen.²⁰ De verzameling-1860 zou daarom betrekkelijk weinig van de nalatenschap van dokter W.T. Hattinga hebben omvat. Zeker is dat er in of ná 1803 nog materiaal werd toegevoegd.²¹ Onder de nummers 494, respectievelijk 495 vermeldt de veilingcatalogus twee grote deelverzamelingen die, als zodanig, mogelijk afkomstig waren van Anthony Hattinga.

1880: een incomplete atlas te koop

De eerste en meest informatieve schrijver over de wordingsgeschiedenis van de Hattinga-atlas was W.T. Hattinga zelf. Hij, immers, voorzag het werk dadelijk in 1751 van een uitvoerig voorwoord, dat voor De Waard in 1916²² uitgangspunt werd voor zijn baanbrekende verhandeling over het werk van de Hattinga's. Ná de veiling van 1854 werd De Waard de eerste die van die inleiding mocht kennisnemen. Toestemming daartoe ontving hij van mr. M.J. de Witt Hamer,²³ sedert 1880 eigenaar van een 14-delige Hattinga-atlas. De Witt Hamer had deze atlas - door Koeman aangeduid met 'C' - toen gekocht bij de boekhandelaren Van Hengel & Eeltjes te Rotterdam. Hun antiquariaatscatalogus no. 17 van dat jaar²⁴ beschrijft de aanbieding (verkort) als volgt. '2142a Hattinga, D.W.C. et A. Atlas der provincie Zeeland bestaande uyt een versameling zoo van ge-

copieerde, als Origineele ofte van nieuws opgenome Kaarten. Voltrokken Ao. 175(*) 4 vol. gr. in-fol. En portefeuilles. dem. veau.

- 2142b Hattinga, W.T., D.W.C. et A. Atlas van Staats Vlaanderen (...). (1751) 5 vol. gr. in-fol. En portefeuilles. dem. veau.

(...)

- 2155 Hattinga W.T., D.W.C. et A. Atlas van Staats Brabant (...). 3 vol. gr. in-fol. En portefeuilles. dem. veau.

(...)

- 2191 Hattinga W.T. et D.W.C. Atlas der frontieren van Gelderland, Overijssel en Groningen (...). Tom. II et III gr. in-fol. En portefeuilles. dem. veau. Le 3e tome un peu taché.

Blijkbaar ontbrak deel I van de *Atlas der frontieren* ... dus reeds bij de aankoop in 1880.

Opgemerkt zij nog dat De Witt Hamer de atlas - waarschijnlijk voor de gevraagde f 100 - gewoon kocht in de winkel aan de Hoogstraat 385 te Rotterdam en dus niet op een veiling. Op hun beurt hadden Van Hengel & Eeltjes de atlas enkele jaren eerder wél gekocht op een veiling 'waarvan de voorwerpen niet van een bepaalde bibliotheek afkomstig waren';²⁵ het is mij niet gelukt te achterhalen welke veiling dit was.

Koeman beschrijft hoe de atlas in 1947 in handen kwam van het Rijksarchief en de bewaring aan de daarvoor in aanmerking komende depots werd toevertrouwd.

De nalatenschap van Anthony Hattinga

Aangenomen wordt dat Anthony zich meer toelegde op de bouwkunst en ná 1755 geen kartografisch werk meer afleverde. Dit laatste is niet geheel juist, want in het stadhuis van Hulst, waar zijn ouders woonden, vinden we nu nog twee grote wandkaarten als kopieën door hem naar H. Pierssens Pzn, 1679²⁶ getekend in 1764 en in 1767 geverifieerd door zijn inmiddels tot landmeter beëdigde en ter plaatse werkzame broer David. Na 1772 schijnt er van kaarttekenen bij hem inderdaad niet veel meer te zijn gekomen.

Tot 1753 'lagen' de luitenant-ingenieurs Hattinga bij hun ouders in Hulst, maar na voltooiing van hun kartering van Zeeland vertrok David naar het garnizoen Namen en Anthony voor twee jaar naar Parijs,²⁷ de laatste 'om te studeren in de mathesis en de genie'.²⁸ Aan het eind van zijn loopbaan als militair ingenieur raakt hij in 1768 betrokken bij de herbouw van de Delftse Poort te Rotterdam²⁹ en aanvaardt kort daarna tevens de functie van commies van 's-lands magazijnen te Lillo en Liefkenshoek. In Rotterdam trouwt hij op 13 april 1769 Amarentia van Ruelo (1745-1828) uit 's-Hertogenbosch,³⁰ de vesting waar Anthony sedert 1757 jaren in garnizoen gelegen had. Na voltooiing van de Delftse Poort in 1772 verhuist het echtpaar naar Lillo. Als de Scheldeforten krachtens het Verdrag van Fontainebleau van november 1785 door de Republiek worden overgedragen aan Oostenrijk, vervalt daarmee Hattinga's functie en keert hij terug naar Hulst.³¹ Op 7 augustus 1788

is hij, te 's-Hertogenbosch verblijvend in de Sint Jorisstraat,³² kinderloos en 'seer subiet' overleden.³³ Hij werd op 11 augustus in de Kruiskerk aldaar begraven.³⁴ Van de Bossche Oranjerij, in november 1787, had hij nog getuige mogen zijn. De schrik had er bij Hattinga goed in gezeten, want daags na de plundering had hij zich tot commandeur R. Douglas van Den Bosch³⁵ gewend met het verzoek om drie kisten vol plans door hem en wijlen zijn vader³⁶ gemaakt in het hoofdkwartier - het zogenaamde Commandement³⁷ - in veilige bewaring te mogen geven. De heer Hattinga was nu (15 september 1788) enige weken geleden gestorven en zijn weduwe had de plans teruggevraagd maar, vermoedend dat de plans van groot belang waren, wilde Douglas hierover eerst de mening van de Raad van State weten. De raad wilde ook niet over één nacht ijs gaan en wendde zich tot C.D. du Moulin, Directeur-generaal van Fortificatiën, met het verzoek om bij gelegenheid met de Weduwe Hattinga-Van Ruelo te spreken en de nagelaten plans op hun betekenis voor 's-lands verdediging te beoordelen.³⁸ Du Moulin deed op 7 oktober aan de raad verslag van zijn bevindingen:⁴⁰

'(...) ofschoon ik mij had voorgesteld onder deze papieren nogal eenige stukken van aangelegenheid te zullen aantreffen, als onder anderen de altoos secreet gehoudene Kaart van Westwoldingerland, de verkleinde Kaart van Staats Brabant van de Schelde tot de Maase van den Colonel Ingenieur Pierlinck, en anderen dewelke mij in 't zekere bekend zijn dat den Overledene wanneer met zijnen nog in weezen zijnde Broeder tot adsistentie van derzelve Vader bij het in ordre brengen van de kaarten en papieren van den Raad van Staate in den Jaare 1747 & 48⁴¹ is geëmploijeert geworden, uit die collectie zig heeft weeten magtig te maken, en in diergelijke stukken welke met de Polderkaarten zelfs tot 7 deelen in folio zijn geëxtendeert, negotie te bedrijven, waar door dezelve in veler handen zijn geraakt, zoo dat nog onlangs den L' Colonel Ingenieur Tieboel van den Landmeeter Camp te 's Bosch⁴² daar van heeft gekogt, de situatie omstreeks de vesting en van den Lande van Heusden, waar van ik mede een Exemplaar tot gebruik in mijn post voorneemens ben te ontbieden, zijn mij egter onder de thans nagelatene papieren en kaarten gene van aanbelang voorgekomen, en zoude dierhalven aan de weduwe van den voornoemden Hattinga kunnen werden teruggegeeven, ten ware Uwe Edele Mogende geliefden goed te vinden, daar uit bevorens te trekken, als nog eeniger mate in consideratie kunnende komen: 1° De Kaart van Bergen op Zoom en Steenberghe met de situatie.

2° Plan van Breda en Inundatie door Spallart 1748, met eene memorie daartoe relatief.

3° Plan van 't Schependom en der Stad Nymegen, door Holland en Van Suchtelen 1757.

4° Situatie der Forten op de Schelde, door Carel en Anthoni Hattinga 1751.

Welke gezamentlyk omtrent waardig schatten eene somme van 100 Guldens.

(...).'

Ingevolge Du Moulins advies ontving de Weduwe Hattinga f 100 uit het Fonds der Generaliteits Loterijen.⁴³ Welke kaarten zij vervolgens terugkreeg vermeldt de geschiedenis helaas niet.

Uit Du Moulins brief blijkt dat:

- de Hattinga's, met name, Anthony ervan werden verwacht hun opdracht tot ordening van de collectie van de Raad van State in 1748-'49 te hebben misbruikt door zich aan hun zorgen toevertrouwd kaartmateriaal toe te eigenen;
 - zij hun oorspronkelijk 8-delige atlas mede met afschriften van het ontvreemde materiaal met 7 delen uitbreidden;
 - zij de atlas, of delen daarvan, in de handel brachten.
- Het oordeel van Du Moulin moet als gezaghebbend worden beschouwd en werpt een nieuw licht op de wordingsgeschiedenis van de Hattinga-atlas. In het bijzonder, leren we daaruit:
- dat de Hattinga's hun atlas niet belangeloos zullen hebben aangeboden en
 - dat het niet onwaarschijnlijk is dat naast de reeds bekende exemplaren er nog meerdere, al dan niet volledige versies, in omloop zijn gebracht.

De oorspronkelijke herkomst van de beide bekende losbladige atlassen sub B en C behoeft dus niet vanzelfsprekend te worden gezocht in de kringen van door de Hattinga's begunstigde relaties.

De conclusies samengevat

Het voorgaande overziende, kan bij de gangbare geschiedschrijving over de Hattinga-kartografie het volgende worden opgemerkt:

- de enige bekende volledige 15-delige Hattinga-atlas werd in 1854 op een veiling bij W.P. van Stockum in Den Haag gekocht door het Departement van Oorlog, maar niet uit het bezit van de familie Hattinga Raven; de atlas was vrijwel zeker afkomstig uit de nalatenschap van J.W. baron Huyssen van Kattendijke;
- in 1839 nam J.T. Bodel Nijenhuis tevergeefs het initiatief tot onderhandse overname van het kaartenbezit van de Hattinga's;
- dit kaartenbezit kon toen al niet meer worden beschouwd als de bundeling van de individuele collecties die W.T., D.W.C. en A. Hattinga nalieten;
- door een veiling in 1860 bij C. van Doorn & Zoon in Den Haag raakte het restant van het kaartenbezit van de familie Hattinga in de verstrooiing;
- Anthony Hattinga werd er door C.D. du Moulin in 1788 van beticht zich in 1748-'49 bij de Raad van State geheime kaarten te hebben toegeëigend;
- deze kaarten werden met de eigen polderkaarten gebundeld tot 7 aanvullende delen van de atlas, die door de Hattinga's in de handel werd gebracht;
- het is mogelijk toeval, maar wel opmerkelijk, dat de beide bekende losbladige exemplaren van de atlas in de openbaarheid kwamen via families (Huyssen van Kattendijke en De Witt Hamer) die sterke banden hadden met Goes op Zuid-Beveland.

NOTEN

Gaarne betuig ik mijn dank aan Prof. dr. J.C.M. Hattinga Verschure, die mij toestemming gaf het door hem aangelegde familiearchief te raadplegen en mijn bevindingen te publiceren.

Gebruikte afkortingen

ARA : Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage
DTB : Doop-, trouw- en begraafboeken
KB : Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage
RvS : ARA, Archief Raad van State

1. Ook over het levenseinde van D.W.C. Hattinga bestaat een klein misverstand; zoals F. Nagtglas (*Levensberichten van Zeeuwen*, dl.I, Middelburg 1890, blz. 345) mededeelt, werd David op 4 januari 1790 begraven; maar hij overleed nog in 1789, op 31 december.
2. C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie van Nederland*, Alphen a/d Rijn 1983, blz. 153-162.
3. Met 'atlas' wordt hier verder bedoeld het verzamelwerk, bestrijkennde zowel Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant, Zeeland als de oostelijke grensgebieden, in zijn volledigheid omvattende 15 delen.
4. J. Keuning, *De Hattinga's*, *Tijdschr. Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap*, LXXV (1958), blz. 106-119.
5. L. Aardoom & B. Woelderink, Prins Frederiks Hattinga-atlas, in 1795 en 1814 een begeerde oorlogsbuit, *Ned. Archievenblad*, 93 (1989), blz. 205-217.
6. F.W.J. Scholten, *Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795*, Alphen a/d Rijn 1989, blz. 91 en 95.
7. KB, veilingcatalogus no. 4567.
8. ARA, afd. Kaarten en Tekeningen, OMM 261a. Scholten wist dit reeds (zijn doctoraal-scriptie *De Atlas der frontieren van Gelderland, Overijssel en Groningen door W.T., D.W.C. en A. Hattinga*, Utrecht 1973), maar ging hier in zijn proefschrift (zie noot 6) niet meer op in.
9. *Ned. Adelsboek* 1942, blz. 673. In zijn leven (1782-1854) was Huyssen van Kattendijke onder meer Minister van Buitenlandse Zaken en van Staat, secretaris van het Kabinet des Konings, hofmaarschalk en lid van de Rekenkamer.
10. *Ned. Adelsboek* 1949, blz. 212. Hij was in zijn leven (1756-1851) onder meer burgemeester van Zutphen, gezant te Londen, Minister van Buitenlandse Zaken en van Staat, kamerheer van Prins Willem V en de Koningen Willem I en II. Ook in *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, dl. II, kol. 977-978.
11. In 1790 te Sas van Gent geboren als oudste zoon van Jan Wormerus Raven (1754-1815) en Anna Wilhelmina (1765-1841), dochter van D.W.C. Hattinga. Werd op 5 mei 1809 door het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland tot het landmeterschap geadmitteerd (E. Muller & K. Zandvliet, red., *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811*, Alphen a/d Rijn 1987). Trouwde 1822 in Den Haag met Marguerite H.C. de la Faille. Was in die jaren opperstrandvonder in 'het oud domaniaal ressort van Haarlem' en bij zijn overlijden (op 19 augustus 1859) lid van de gemeenteraad van 's-Gravenhage.
12. No. 38, blz. 299-300.
13. KB, veilingcatalogus no. 4223.
14. Zie noot 5.
15. ARA, Archief Nassause Domeinraad, inv. Hingman, no. 164, res. 23/12-1785.
16. Te weten vijf grote kaarten van Noord-Beveland en Wolfaardsdijk, Schouwen en Duiveland en Overflakkee die, vervaardigd door D.W.C. en A. Hattinga, bestemd zouden zijn geweest voor Prins Willem V; de vier overige in de serie van Zeeland zouden zij nog aan Willem IV, die in oktober 1751 overleed, hebben aangeboden. Opmerkelijk is ook dat in 1860 nog een 2-bladige kaart van Staats-Vlaanderen 'met fraai geteekende vignetten en wapens' te koop was en vooral dat het Ministerie van Oorlog, voor zover na te gaan, die niet kocht (wie wel?); overeenkomstig

de in 1744 gemaakte afspraak met de Raad van State, hadden de Hattinga's dit exemplaar dus niet in de handel gebracht en was het ook voor Willem V in 1771 niet bij de Weduwe Hattinga-Coutry te koop.

17. 'De Heer Raven' - vermoedelijk Willem Cornelis' zoon ds. W.A. Hattinga Raven, die waardevolle familiebescheiden beheerde (*De Navorscher* 1857, blz. 93) - schonk het Departement in 1870 nog een kaart, waarschijnlijk uit de voormalige collectie (ARA, afd. Kaarten en Tekeningen, OMM 261a).
18. Over diens leven en collectievorming bij D. de Vries, Bodel Nijenhuis, kaarten en geschiedenis, *Kaarten met geschiedenis 1550-1800*, Utrecht 1989, blz. 9-15.
19. Familiearchief Hattinga Verschure, dossier H, no. 20.
20. Zie noot 16.
21. Een kaart en een kopie daarvan door J.B. Adan en J.B. Steenput, 1803 (ARA, afd. Kaarten en Tekeningen, OMM 261a).
22. C. de Waard, *Rijksarchief in Zeeland. Inventaris van kaarten en teekeningen*, Middelburg 1916.
23. Mr. Michiel Jacobus de Witt Hamer (1843-1925) werd te Goes geboren en begon daar ook zijn juridische loopbaan. Drie generaties (De Witt) Hamer waren hem al in Zeeland voorgegaan (Jhr T.J. Versélewel de Witt Hamer, *Inventaris van het familie-archief Hamer, De Witt Hamer, Versélewel de Witt Hamer, 1641-1984*, Apeldoorn 1988 (geschat), aanw. in bibliotheek Gem.Archief Apeldoorn).
24. Aanw. in bibliotheek der Vereeniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, Bibliotheek Universiteit van Amsterdam.
25. Zie noot 22.
26. F.G.C. Rothuizen (*Enige mededelingen over de kartografie van Zeeland vóór 1800*, ingenieursscriptie Onderafdeling der Geodesie, Delft 1952) schreef deze kaarten toe aan W.T. Hattinga.
27. Archief Kerkeraad Herv. Gem. Hulst, *Lyste der Ledematen van 't Guarnizoen te Hulst begonnen met den jaare 1745*.
28. *De Nederlandsche Spectator*, 22 september 1860 (no. 38), blz. 299.
29. M.D. Ozinga, Pieter de Swart architect der stadhoudelijke familie en zijn 'school', *Oudheidkundig Jaarboek*, 8e jaarg. (1939), blz. 99-123.
30. Gemeentelijke Archiefdienst Rotterdam, DTB. Zij was nog familie van de later beroemde C.R.T. Krayenhoff, wiens grootmoeder een zus was Amarentia's grootvader (ARA, Archief Krayenhoff, inv. no. 78).
31. Zie noot 27.
32. Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Archief Geref. Burgerweeshuis, inv. no. 910.
33. Ibid.; ARA, Archief Krayenhoff, inv. no. 78.
34. Stadsarchief 's-Hertogenbosch, serie DTB, no. 192-A.
35. RvS, inv. no. 1163, ink. miss. R. Douglas, rec. 17/9-1788.
36. Douglas heeft hier waarschijnlijk Anthony's broer David bedoeld.
37. Het tegenwoordige Jeroen Bosch Huis aan de Hinthamerstraat.
38. RvS, inv. no. 366, fol. 1077, res. 17/9-1788.
39. Over hem, vooral als directeur-generaal, bij Scholten (zie noot 6), blz. 78-83.
40. RvS, inv. no. 1164, ink. miss. C.D. du Moulin, rec. 7/10-1788.
41. Moet zijn '1748 & 49'.
42. Waarschijnlijk de in Den Bosch geboren en getogen landmeter Johan(nes Hendricus Alexander) Camp (1721-1807).
43. RvS, inv. no. 366, fol. 1167, res. 7/10-1788.

SUMMARY

The adventures of the Hattinga maps and atlases

The history of the eighteenth century cartographic work by the Hattinga family has been amply documented. Yet some topics

may be further elaborated. Interest is focused here on the descent of the three known copies of the atlas the Hattingas composed. Known sources have been re-interpreted and new are presented. It is stressed that the full 15-volume loose-leaved copy, now at the General State Archives in The Hague, was purchased in 1854, not directly from the Hattinga family but most probably from the inheritance of J.W. baron Huyssen van Kattendijke. The remainder of the Hattinga collection was dispersed at an auction in 1860. It was found that the famous collector J.T. Bodel Nijenhuis in 1839 had made an attempt to acquire this collection. Director-general Du Moulin of the Republican Fortification Department in 1788 disclosed how the late Anthony Hattinga used secret maps drawn from the Council of State collection to merge these with poldermaps and extend the original 8-volume atlas to a commercial 15-volume product.

Robert Putman

Land- & zeekaarten XVe - XVIIIe eeuw

bezoek uitsluitend op afspraak
catalogi op aanvraag

Adres: Minervalaan 71^{III}
1077 NS Amsterdam

Tel.: 020-5544795 Fax: 020-6640465

Nu te koop van de auteur:

P.C.J. van der Krogt, *Advertenties voor kaarten, atlassen, globes e.d. in Amsterdamse kranten 1621-1811*. With introd. in English. Utrecht, 1985. Geb. XV, 473 p. Met registers op namen, gebieden en onderwerpen.

Te bestellen door overmaking van f 79,- + f 8,- verzendkosten op giro nr. 1.871.411 t.n.v. P.C.J. van der Krogt te Delft onder vermelding van 'Advertenties'.

Bespreking van *Monumenta Cartographica Neerlandica I-IV*

* Nadat deel I van Schilders *Monumenta Cartographica Neerlandica* in de jaargang 1987 van dit tijdschrift door A.H. Sijmons besproken was, zijn drie verdere delen van deze reeks verschenen, zonder dat een bespreking volgde. De redactie meent deze lacune op te vullen met dit uitgebreide artikel over de vier delen te zamen.

Günter Schilder, *Monumenta Cartographica Neerlandica*. - Alphen aan den Rijn: Uitgeverij 'Canaletto,' 1986-1993. - vol. 1, 1986 (171 pp. + facsimis.), vol. 2, 1987 (171 pp. + facsimis.), vol. 3, 1990 (351 pp. + facsimis.), vol. 4, 1993 (364 pp. + facsimis.)

Onder de Nederlandse kaarthistorici bestaat een lange traditie van gedurfde en grootscheepse plannen om de opmerkelijke erfenis van de Nederlandse kartografie in de 16de en 17de eeuw voor het voetlicht te brengen. Al vele tientallen jaren spannen zij zich in om Nederlandse atlanten en landkaarten in vele delen van de wereld op te sporen, gevolgd door de publikatie van wetenschappelijke bibliografiën en facsimiles. Het pionierswerk werd verricht door Frederik Muller met zijn *Remarkable Maps of the XV- XVII Centuries* (1894-97) en Frederik Caspar Wieder, die verantwoordelijk was voor de publikatie van *Monumenta Cartographica* tussen 1925 en 1934. Meer recentelijk is deze traditie voortgezet door Cornelis Koeman, die de kaarten in Nederlandse atlanten beschreef in zijn monumentale *Atlantes Neerlandici*. Op dit ogenblik is Günter Schilder bezig met een uitgebreid project, waarbij belangrijke op zich zelf staande kaarten, die in de periode tussen 1550 en 1700 in Nederland gemaakt zijn, beschreven en gereproduceerd worden. Tot nu toe zijn vier van de geplande vijftien delen verschenen.

Het enorme belang van de taak, die Schilder met grote toewijding op zich genomen heeft, is moeilijk te overschatten. Ieder deel met de bijbehorende map van losse facsimiles op ware grootte is een feest voor het oog. De kaarten zijn zorgvuldig beschreven, waarbij vele van de belangrijkste teksten uit het Latijn in het Nederlands en Engels vertaald zijn en de plaatsen van de bekende exemplaren zijn opgesomd. De mathematische constructie en projectie van de kaarten is - met berekeningen - uitgebreid beschreven (met behulp van collega's uit Utrecht) en de auteur verstrekt archivalische en biografische informatie over het graveren en drukken, naast verhalende tekst over de bronnen van de kaartinhoud,

vooral met behulp van originele verslagen van ontdekkingsreizen.

Monumenta Cartographica Neerlandica is echter veel meer dan een geïllustreerde bibliografische beschrijving. Iedere kaart wordt in haar context geplaatst, zowel kartografisch als geografisch, iconografisch en historisch. Uitgebreide beschrijvingen van andere kaarten - niet noodzakelijkerwijs altijd in de Nederlanden gemaakt - die er aan voorafgaan of die verband houden met het centrale thema zijn eveneens toegevoegd. Het is dan ook niet terecht om te denken dat het bij deze publikatie alleen om puur Nederlandse kaarten gaat. Door het uitgebreide gebruik van ondersteunend illustratief materiaal biedt het project een schat aan iconografische informatie; vergelijkende details van kaarten en gezichten, portretten, cartouches, schepen, eigentijdse stadsgezichten van centra van de kaartenhandel, bladwijzers van de belangrijkste wandkaarten, heraldische wapens en andere details zijn eveneens toegevoegd.

Zoals bij iedere uitgave die uit een groot aantal delen bestaat het geval is, winnen de auteur en uitgever aan ervaring naarmate het werk voortgang vindt. Dit is vooral het geval wat betreft de samenstelling en de kwaliteit van de presentatie van de delen. De tekst wordt steeds in het Nederlands en het Engels geboden maar is van betere kwaliteit in de latere delen. Hetzelfde kan worden opgemerkt bij de druk en kwaliteit van de illustraties die, hoewel overal van uitstekend gehalte (vooral bij de facsimiles op ware grootte), in deel IV - waar kennelijk een andere papiersoort gebruikt werd - uitzonderlijk goed zijn. De verwerking van bibliografische referenties is ook verschillend. In deel I en II stonden de referenties onderaan de bladzijde, maar om de een of andere reden waren deze in deel III helemaal aan het eind van het betrokken deel bijeengebracht. Dit is onhandig voor de lezer, vooral wanneer het formaat van het boek zo groot is; het is dan ook een plezierige verbetering dat in deel IV de voetnoten weer onderaan de bladzijde staan. De indexering van de delen wordt ook aanzienlijk beter bij ieder volgend deel. In I en II waren veel afbeeldingen niet in de index vermeld, maar deze tekortkoming is in III en IV goedge maakt. De uitgave is dermate belangrijk voor de iconografie van de 16de- en 17de-eeuwse Nederlanden dat aan het eind van de reeks een allesomvattende analytische index op onderwerp behoort te staan. Als model hiervoor zou de *Iconclass Index* gebruikt kunnen worden, die al voor alle delen van het werk van A.M. Hind

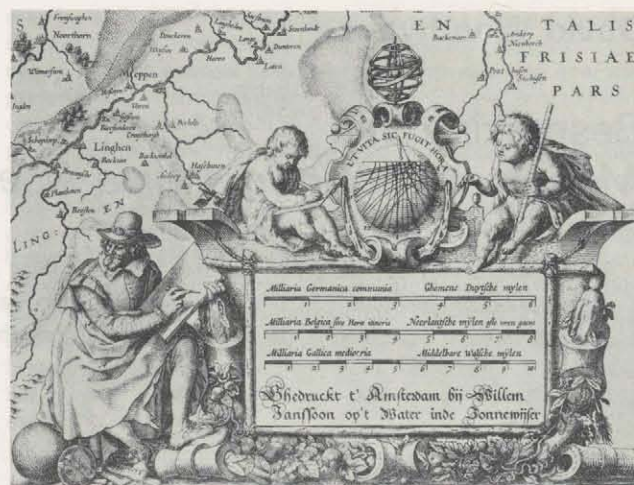
over vroeg-Italiaanse graveerkunst gepubliceerd is (Van Straten 1987).

Nog een voorbeeld van hoe de reeks verbeterd is, zijn de nauwkeurighedsanalyses die Schilder nu voor een aantal kaarten geeft. Deze zijn de moeite van het noemen waard, aangezien zij een vernieuwend en belangrijk deel van *Monumenta* vormen. Het systeem, dat door Peter G.M. Mekenkamp, een collega van Schilder, verfijnd is, vergelijkt op grafische wijze de wisselende metrische nauwkeurigheid van posities op de kaart in vergelijking tot hun posities in situ. In het kort weergegeven, komt het systeem er op neer dat een aantal goed gedefinieerde punten op de oude kaart digitaal is omgezet naar een tabel van afstanden in cm (A) van ieder van deze punten naar alle andere punten op de kaart. Een overeenkomstige tabel (B) is voor de afstanden in km tussen de zelfde punten opgesteld, met gebruik van hun werkelijke breedte- en lengtegraden. De gemiddelde schaal voor de oude kaart wordt dan berekend en de daarmee in cm omgerekende afstandstabel B vormt een aangepaste tabel (B').

Alle waarden in tabel B' worden dan afgetrokken van hun overeenkomstige waarden in tabel A, waardoor een 'punt-onnauwkeurigheidswaarde' voor elke waarde in een nieuwe tabel (C) gevormd wordt. Deze waarden worden nu als een percentage van de aangepaste afstandswaarden in B' uitgedrukt. Deze percentages worden op hun beurt uitgedrukt in een cirkelstraal, met de bedoeling een visueel beeld te geven van de relatieve nauwkeurigheid van verschillende delen van de kaart. Hoe groter de cirkel, hoe groter het totaal van fouten in afstand naar alle andere punten (Mekenkamp 1993). Hoewel de cirkels een goede algemene indruk geven van de relatieve nauwkeurigheid van de verschillende onderdelen van de kaart en tussen kaarten onderling wat de schaal betreft, maken zij echter geen onderscheid tussen fouten in geografische lengte en breedte. Dit kan soms interessanter zijn dan de gemiddelde waarde en het is misschien de moeite waard om in toekomstige delen van de reeks, diagrammen te geven die ter vergelijking de traditionele vectormethode gebruiken. Bovendien leggen de grotere cirkels te zeer de nadruk op de omvang van het verschil, als een gevolg van de wijze van tekenen, waarbij de straal van de cirkels in verhouding tot hun onnauwkeurigheidswaarde en niet tot het gebied dat zij bestrijken zijn weergegeven. Bij een aantal bijzonder onnauwkeurige kaarten (wat de schaal betreft) heeft dit een massa gelijkvormige grote cirkels tot gevolg, zodat het moeilijk wordt een patroon af te leiden. De gebruiker dient dan ook gewaarschuwd te worden om duidelijk voor ogen te hebben wat er precies vergeleken wordt, voor men overhaaste conclusies trekt.

In deze recensie wordt nu ieder deel op zich besproken, waarbij de bedoeling is, inzicht te geven in de grote verscheidenheid in de inhoud van elk deel van de reeks.

Deel I bestaat uit beschrijvingen en facsimiles op ware grootte van drie wandkaarten van de Zeventien Provinciën door Gerard de Jode (1566), Willem Jansz. Blaeu (1608) en Joannes van Deutecum-Claes Jansz. Visscher

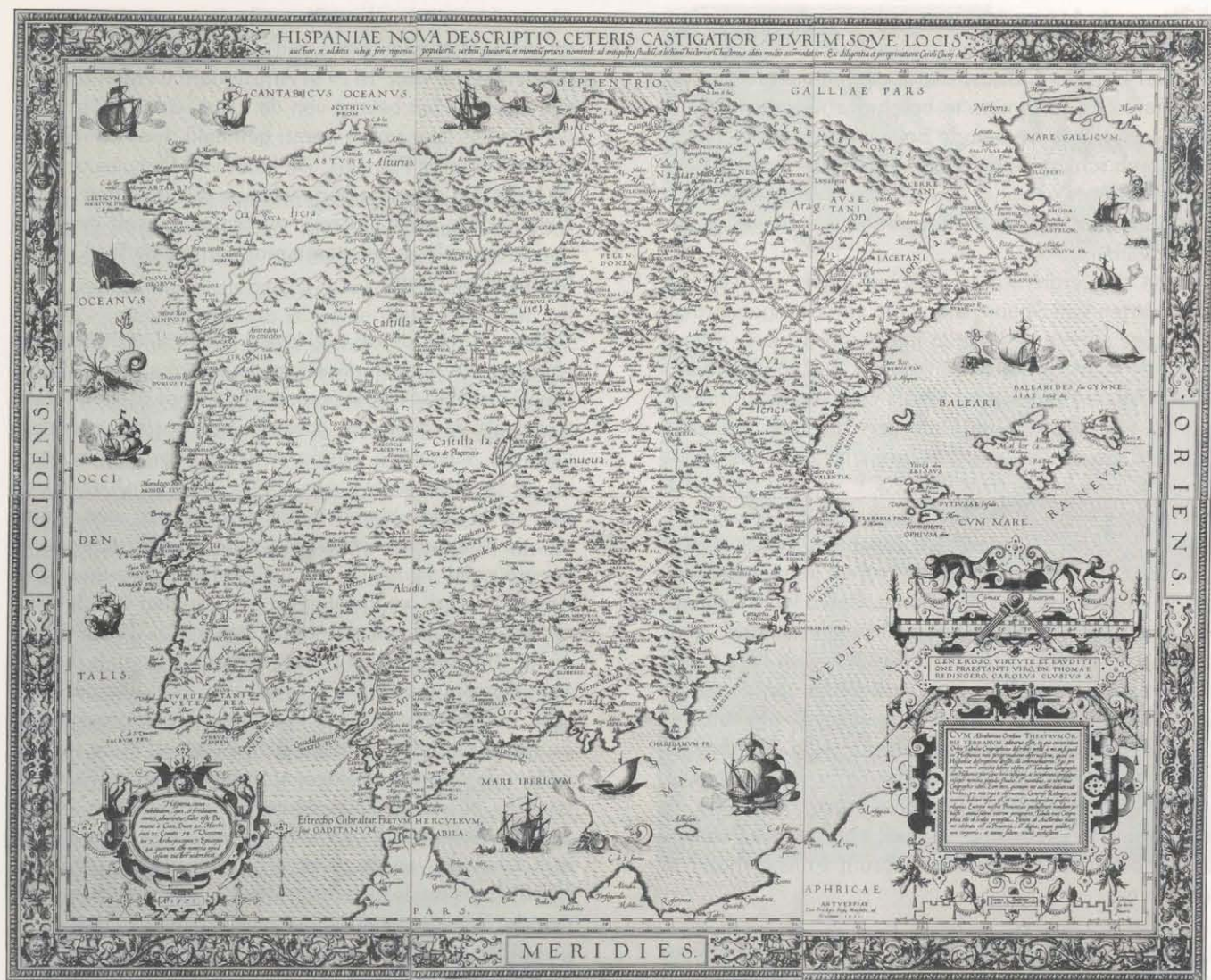

Uit deel I: Willem Jansz. [Blaeu], Detail van de wandkaart van de Zeventien Provinciën, 1608 (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen).

(1594, herdrukt in 1636).

Het veelomvattende en informatieve overzicht van het werk van de graveursfamilie Van Deutecum (1560-1630) bevat een transcriptie van twee inventarissen, een van 1608, opgesteld bij het huwelijk van Jan Jansz. van Deutecum met Magdalena Sebastiaans, de weduwe van Cornelis Cornelisz. van Woerden, en de tweede gemaakt na het overlijden van Magdalena in 1625. De hele inventaris is een rijke informatiebron over het dagelijks leven in het Nederland van de 17de eeuw, maar van specifiek belang zijn hier de referenties aan koperplaten, druktechnisch gereedschap en de voorraad aan kaartbladen en religieuze prenten. Zo wordt bijvoorbeeld gesproken van een pers genaamd 'cunst pars' (kunstpers of cilinderpers) en van 'Drucklappen' (waarschijnlijk de viltten lappen die over het papier en de koperplaat gelegd werden als zij tussen de cilinders doorgingen). De inventaris toont ook duidelijk dat aanzienlijke voorraden kaarten werden aangehouden (in de eerste inventaris werden zelfs 123 drukken van een plaat aangetroffen). De tweede bevat een post van twaalf 'platen' van een kaart van Rome wat mogelijk slaat op de platen voor het gezicht op Rome van Antonio Tempesta (1593).

Onder de vele voorbeelden van nauwgezet speurwerk waarop het succes van dit deel gebaseerd is, is het verhaal van de vondst die Schilder in het Skokloster kasteel in Zweden deed, het meest dramatisch. Hij trof hier het meest complete exemplaar van de wandkaart van Vischer aan. James Welu vermoedde al dat de wandkaart, die te zien is in het schilderij 'De Schilder in zijn atelier' van Johannes Vermeer, oorspronkelijk uitgegeven was met twintig kleine stadsgezichten aan de linker- en rechterkant, hoewel tot dan toe geen compleet exemplaar bekend was. In het kasteel Skokloster in Zweden vond Schilder een exemplaar van deze kaart met negen van de tien stadsgezichten aan de rechterkant intact. De kaart zat in een kist onder wat men als de houten bodem van een grote kast beschouwde. De kaart staat in het boek met een reconstructie van de overige stadsgezichten (een aan de rechterkant en tien links) uit verschillende drukken in andere verzamelingen.

Uit deel II: Carolus Clusius-Abraham Ortelius, wandkaart van Spanje, 6 bladen (Antwerpen, 1571) (Öffentliche Bibliothek der Universität Basel).

Het tweede deel is daarentegen veel gevarieerder van inhoud. Het accent ligt op Antwerpen in de 16de eeuw, tot de val van de stad in 1585, die toen ophield het middelpunt van de Nederlandse kaartenhandel te zijn. Dit deel geeft facsimiles op ware grootte van kaarten die gemaakt zijn door Abraham Ortelius, Joan Baptista Vrients en de familie Galle. Drie wandkaarten van Ortelius zijn in aparte hoofdstukken behandeld, en de beschrijving van zijn wandkaart van de wereld (1564) wordt voorafgegaan door een beschrijving van andere wandkaarten die voor zijn tijd en buiten de Nederlanden waren uitgegeven, te beginnen met Waldseemüller (1507). Hoewel het niet geheel duidelijk is waarom deze niet-Nederlandse kaarten zijn inbegrepen (in latere delen wordt deze methode ook niet langer zo veelomvattend toegepast), zijn deze korte beschrijvingen toch zeker nuttig.

In het tweede hoofdstuk van deel II geeft Schilder een toelichting op de verhouding tussen enkele kaarten van Ortelius en de Italiaanse geograaf Giacomo Gastaldi,

waar enige Nederlands-Italiaanse rivaliteit de kop opsteekt. Zo was de wandkaart van Azië in acht bladen van Ortelius (1567) voor een groot deel gebaseerd op Gastaldi's 'prima, seconda e terza parte dell'Asia.' Welnu, Ortelius erkent zijn verplichting aan Gastaldi in een opdracht aan de lezer, maar maakt duidelijk dat Gastaldi zelf de geografie van Aboulfeda volgde, die in Europa bekendheid had gekregen door de beruchte filoloog, historicus en arabicus Guillaume Postel (1495-1581). Postel gaf zijn samenvatting in vertaling aan Giambattista Ramusio, die het in zijn *Navigazioni e viaggi* publiceerde, een werk waaraan ook Gastaldi deel had. Maar aangezien er geen sprake is van een 'kaart' in Ramusio's uittreksel van Aboulfeda - hij gebruikt het woord 'model' - zou een uitgebreidere verhandeling op prijs worden gesteld over de mate waarin Gastaldi zijn informatie aan de Arabische geograaf te danken had en of er al of niet een Arabische kaart was waar hij op vertrouwde.

Hier staat tegenover dat de analyse, die Schilder geeft van de zesbladige wandkaart van Spanje door Ortelius

(1571) en de hiermee in verband staande voorlopers, zeer grondig is. Ortelius stelde deze kaart samen met de hulp van Carolus Clusius, die door Spanje had gereisd om botanische specimina te beschrijven, wat overigens resulteerde in zijn beroemde boek over de planten van het Iberisch schiereiland (1576). Onderweg maakte Clusius ook notities over het landschap in het algemeen en deze informatie leidde tot zijn bijdrage aan de wandkaart van Ortelius.

Een van de verdienstelijke beschrijvingen van eerdere wandkaarten van Spanje is ook die van de eigenaardige vierbladige anonieme kaart in het Museo Correr, alsmede van de kaart van Spanje in zes bladen (1558) die aan Matteo Pagano is toegeschreven vanwege zijn impressum en opgedragen - net als verscheidene Italiaanse kaarten - aan de Nederlandse humanist Nicolaas Stopius.

Deel III is dikker dan deel I en II samen. Het is geheel gewijd aan de wandkaart van de wereld in twee halfronden die in 1619 door Willem Jansz. Blaeu werd uitgegeven en opnieuw in 1645-46, met veranderingen, door zijn zoon Joan Blaeu. Beide versies behoren tot de rijke traditie van kartografie in het Amsterdam van de eerste helft van de 17de eeuw, welke tegemoet kwam aan een enorme vraag naar wereldwijde informatie. Het bewijst weer hoe kwetsbaar wandkaarten zijn; oorspronkelijk werden beide kaarten bij duizenden gedrukt, terwijl er nu nog maar één exemplaar van elk van de twee versies bestaat, beide in het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' in Rotterdam.

Na de val van Antwerpen in 1585, verplaatste het economische middelpunt van de Nederlanden zich naar de noordelijke provinciën, vooral Amsterdam. De groei van de stad Amsterdam als kartografisch centrum werd door verscheidene factoren gestimuleerd: het vastleggen van ontdekkingsreizen die verband hielden met de noordoostelijke passage, Oost- en West Indië en Zuid Amerika; het verspreiden van nieuws over de oorlog met Spanje en het documenteren van veranderingen in het eigen cultuurlandschap, vooral de waterstaatkundige aspecten daarvan. Om deze doelstellingen te realiseren trok de stad profijt van de nieuwe toevloed van geografisch talent onder degenen die om godsdienstige redenen gevlucht waren uit de zuidelijke Nederlanden, vooral Cornelis Claesz, Petrus Plancius, Petrus Bertius en Pieter en Abraham Goos.

Tegen deze achtergrond geeft Schilder ons een korte maar zeer nuttige biografie van Blaeu, die zijn carrière begon als Willem Jansz. maar besloot zijn grootvaders bijnaam (Blauwe Willem) over te nemen als familienaam om verwarring met Jan Jansz. te vermijden, die zich naast hem gevestigd had. Willem Jansz. werd dus Willem Jansz. Blaeu omstreeks 1622. De aanstelling van Blaeu als officiële kaartenmaker voor de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), na de dood van Hessel Gerritsz. in 1632, versterkte zijn positie tegenover de concurrentie - hij had nu het complete archief van landen en zeekaarten van de VOC tot zijn beschikking. Toch werden zijn concurrenten nooit geheel verdrongen.

Als verdere achtergrondinformatie bevat dit deel een beschrijving van alle edities van dertien wandkaarten van de wereld die vóór 1619 in Amsterdam werden uitgegeven, waaruit het belang van de kaart van 1592 in achttien bladen naar voren komt, gemaakt door de radikale Calvinist Petrus Plancius. De kaart van Plancius vormde de basis van vele laat 16de-eeuwse wandkaarten, zowel Nederlandse als Italiaanse, en Schilder geeft een heel goede genealogische stamboom van de invloed die de kaart gehad heeft.

De kern van dit derde deel is een gedetailleerde beschrijving van de twee versies van de wandkaart van Blaeu (1619 en 1645/46). De bronnen die voor de iconografie zowel als de geografie gebruikt zijn worden eveneens vermeld. Tussen de versie van 1619 door Willem Blaeu en de tweede uitgave van 1645/46 door Joan Blaeu was grote vooruitgang geboekt en waren een aantal hoogst belangrijke ontdekkingen gedaan betreffende de geografische kennis - de fictieve noordwestkust van Amerika wordt weggelaten en het resultaat van de twee ontdekkingsreizen van Abel Tasman (in 1642/43 en 1644) om Australië en Nieuw Zeeland - evenals die van zijn voorgangers - zijn erin verwerkt. Niet alle geografische veranderingen in de kaart zijn echter 'progressief': de weergave van Californië als een eiland in de tweede versie staat naast de meer vooruitstrevende weergave van de uiterst belangwekkende ontdekkingen in het zuidelijk halfrond. Ook moet het gewicht van versiering in het belang van de commercie niet worden verwaarloosd, zoals duidelijk wordt uit het uitgebreide commentaar dat Schilder geeft op de ontwikkeling van decoratieve randen op Nederlandse wandkaarten van voor 1619. Na de Vrede van Munster, die het einde betekende van de Tachtigjarige Oorlog en veel veranderingen meebracht in nationale grenzen en namen, gaf Joan Blaeu in 1648 een geheel nieuwe kaart van de wereld uit op 21 koperplaten. Echter de vraag naar de geografisch achterhaalde kaart van 1645/46 bleef bestaan, eenvoudigweg omdat de kaart van 1648 geen versierde randen had.

Deel IV bestaat uit beschrijvingen en facsimiles van de enkelbladige kaarten en topografische prenten die door Willem Jansz. Blaeu werden uitgegeven. Een korte beschrijving van de huidige stand van zaken bij het onderzoek naar Blaeu en zijn kartografische productie met een nuttige bibliografie van de aangehaalde literatuur over Blaeu gaat vooraf aan een geïllustreerde catalogus van de enkelbladige kaarten en topografische prenten in chronologische volgorde. De geschiedenis van iedere koperplaat in zijn verschillende staten wordt diepgaand beschreven en een complete bibliografie met een lijst van nog bestaande exemplaren staat bij elke genoemde kaart. Facsimile's van 23 van deze kaarten zijn toegevoegd, daarbij horen twee oorlogsprenten, twee wereldkaarten en vier kaarten van een werelddeel; verder zijn acht kaarten 'nationaal' van karakter, drie regionaal en vier verbeelden plaatselijke landschappen en steden. In het derde hoofdstuk wordt de bibliografische beschrijving uit de catalogus in hoofdstuk 2 herhaald, maar het ver-

Uit deel IV: Willem Jansz. Blaeu, *Detail van het panorama van Amsterdam*. 4 bladen, 1606
(Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

haal gaat verder met een zeer gedetailleerde analyse van deze 23 kaarten en prenten, met gepaste aandacht voor zowel de iconografische als de geografische bronnen. Een aantal aanhangsels geeft een overzicht van archivalische documenten die met Blaeu te maken hebben, uit het Latijn in het Nederlands vertaald, maar niet in het Engels. Hieronder bevinden zich bepalingen, opgesteld door verschillende officiële instanties, notariële acten, plus brieven in het Latijn en het Nederlands aan John Scot, Wilhelm Schickard, Paulo Sonnio en Pieter Cornelisz. Hooft. Ook is er een beschrijving van de drukkerswerkplaats van Blaeu aan de Bloemgracht en een geschrift dat betrekking heeft op de samenwerking van Blaeu met de Oost-Indische Compagnie.

Als de geschiedenis van de kartografie een blijvende bijdrage aan de wereld van de wetenschap wil leveren, is het niet alleen nodig dat vroege kaarten zo breed mogelijk bestudeerd kunnen worden, maar ook dat aange- toond wordt waarom dit materiaal belangrijk is voor de wetenschap. In dit verband zijn studies die zowel interpreteren als zich met context van de materie bezighouden van belang. Toch zijn er weinig publikaties, op welk terrein dan ook, die in staat zijn geweest deze geheel op elkaar aansluitende en evenzeer belangrijke taken van referentie en verhalende uitleg samen te voegen. Al zou men misschien wat meer interpreterende synthese willen zien in *Monumenta Cartographica Neerlandica* (wat eenvoudiger gezegd is dan gedaan), dan doet dit toch geen afbreuk aan het enorme belang van dit naslagwerk. Men kan zich nauwelijks voorstellen hoe kaarthistorici hun materiaal doeltreffend kunnen ordenen, of het voor derden interpreteren, zonder deze onmisbare fundering, waaraan het imposante werk waar professor Schilder zich aan wijdt nu kan worden toegevoegd. Iedere bibliotheek waar men ook maar de minste interesse voor de geschiedenis van vroege kaarten heeft - of voor de geschiedenis van kunst, wetenschap of technologie - behoort op deze reeks in te schrijven. Wij zijn allen verplicht aan de auteur zowel als aan de uitgever die hem steunt in deze onderneming, voor hun belangeloze toewijding aan de uitvoering en voortzetting van deze taak.

LITERATUUR

- Mekenkamp, Peter G.M., Die Entwicklung einer neuen Methode für die Bestimmung der Genauigkeit von alten Karten. In: 5. Kartographiehistorisches Colloquium, Oldenburg 1990. Berlin, 1991, blz. 111-120.
- Straten, Roelof van. *Early Italian Engraving: An Iconographic Index to A. M. Hind, Early Italian Engraving*. London 1938-1948. Vol. 1. Iconclass Indexes: Italian Prints, Doornspijk, Netherlands: Davaco, 1987.

antiquariaat DE RIJZENDE ZON

Poststraat 8 - 5038 DH - Tilburg
Tel.: 013-360337. Fax: 013-361450

- * Brabantica
- * Verre Oosten
- * Atlassen 1850-1950 (Wereld-Nationaal-Thematisch)
- * Ongewone boeken
- * Nabije Oosten
- * Niet-Westerse boeken
- * Livres tabous

Catalogus 35: 267 Atlassen 1840-1940

Catalogus 36: Nudismus

Catalogus 37: 80 Egyptian Books 1820-1900
(juni 1994)

Catalogus 38: The Far East (sept. 1994)

Deelnemer: Beurs Eindhoven Cocagne 22, 23 april/International ILAB/LILA Book and Print Fair 29, 30 Sept., 1 Oct. RAI, Amsterdam/3-de Internationale Antiquarenbeurs, November, Mechelen.

Restauratieatelier Paul Peters

Restaureren en conserveren van:

Prenten en Grafiek

Atlassen

Globes

Drukken: Het facsimileren van oude kaarten

Weverweg 9

6961 KM

Eerbeek

Tel. 08338 - 54466

ACTIVITEITEN MERCATORJAAR 1994

Aanvullingen

30 april-24 juli 1994 (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus)
Tent. 'Gerard Mercator en de Geografie in de Zuidelijke Nederlanden (16de eeuw)'.

19 mei-25 juni 1994 (Bazel, Kasteel Wissekerke)
Tent. 'Kalligrafie uit Vlaanderen en Europa'.

10 juni 1994 **Studiedag/excursie Werkgroep Geschiedenis van de kartografie.**

3 juli-31 aug. 1994 (Sint-Niklaas, Stedelijk Museum)
Tent. 'De aarde verkracht', een tentoonstelling over het eigenlijke gebruik van kartografisch materiaal als thema. De vervreemding van de originele functie, het evolueren van de doelstelling van kartografie in de hedendaagse conceptuele kunst, de reclame, de cartoons.

5 aug.-2 sept. 1994 (Antwerpen, Scheepvaartmuseum)
Tentoonstelling gekoppeld aan een toeristische aanbieding (in samenwerking met rederij Flandria n.v.).

1 okt.-4 dec. 1994 (Sint-Niklaas, Mercatormuseum)
Tent. 'Van Mercator tot Morgen - De aarde in beeld' (in samenwerking met het Davidsfonds).

5 okt.-4 dec. 1994 (Leuven, Predikherenkerk)
Tent. 'Eenheid op papier - De Nederlanden in kaart van keizer Karel tot Willem I'. De kern van de tentoonstelling wordt gevormd door ca. 150 kaarten uit 1550-1830 waarop de gehele Nederlanden, de XVII Provinciën worden afgebeeld.

9 nov. 1994-5 jan. 1995 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I)

Tent. 'G. Mercator: Van zeevaarders tot ruimtevaarders'. Gezamenlijk initiatief van de Koninklijke Bibliotheek, de Diensten voor Programmatie van het Wetenschapsbeleid, het Nationaal Geografisch Instituut, het Sub-comité voor Kartografie van het Nationaal comité voor Geografie en het Landesvermessungsamt Nordrhein-Westfalen.

vanaf juni 1994 (Rupelmonde, Graventoren)

Museologische evocatie 'Mercators schrijn in de Graventoren'. Momenten uit het leven van Mercator geëvoceerd met klankbanden, video, poppen en suggestief decor. Gravures en teksten verwijzen naar het onderzoek van tijdgenoten zoals Dodoens, Lipsius, Plantijn, Becanus, J. Dee en de voorloper van Erasmus.

Studiedag/excursie naar Sint-Niklaas en Rupelmonde

Op vrijdag 10 juni a.s. vindt de jaarlijkse studiedag van de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie plaats. Ter gelegenheid van het Mercatorjaar is gekozen voor een studiedag/excursie gewijd aan deze grote kartograaf in diens geboortestreek. Er is gelegenheid het nieuwe Mercatormuseum te bekijken, terwijl 's middags een excursie naar Rupelmonde, geboorteplaats van Mercator, gehouden wordt.

Rupelmonde was oorspronkelijk een Romeinse oeverpost ter bewaking van Schelde en Rupel. Rupelmonde ontwikkelde zich in de 12de en 13de eeuw rondom de burcht van de Graven van Vlaanderen, het Gravenkasteel, tot een kleine omwalde stad met eigen keure. Het Gravenkasteel, op de grens van het graafschap, werd herhaalde malen belegerd en verwoest en diende tot de 17de eeuw als staatsgevangenis, waar ook Mercator een tijdje werd gevangen gezet. De huidige toren is het restant van het kasteel.

Rupelmonde is thans een kleine plaats in het Land van Waas, het gebied ten westen van Antwerpen rondom de stad Sint-Niklaas. Sedert het midden van de 19de eeuw verzamelde de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (KOKW) te Sint-Niklaas kaarten, atlanten, globes, brieven en

publicaties van en rond Gerard Mercator. Deze uitzonderlijke collectie is de basis van het Mercatormuseum dat onderdeel is van het Stedelijk Museum van Sint-Niklaas. Het museumcomplex is compleet gerenoveerd tot een museum van de kartografie en Mercator (zie elders in deze rubriek).

Rupelmonde (uit *Flandria Illustrata*, 1644/46).

Programma 10 juni 1994

- 08.30 Vertrek met touringcar uit Utrecht, Jaarbeursplein
- 09.45 Tussensop in Roosendaal, voor het station gelegenheid tot opstappen voor deelnemers uit de zuidelijke provincies.
- 10.30 Ontvangst met koffie in het Stedelijk Museum van Sint-Niklaas, ingang Regentiestraat.
- 11.00 Lezingen:
Mercators kartografische werk, door *Peter van der Krogt*
De bibliotheek van Mercator, door *Theo Penneman*
De Mercatorcollectie van de KOKW, door *Alfred van der Gucht*, voorzitter van de KOKW.
- 12.45 Lunch op eigen gelegenheid (het museum ligt niet ver van de Grote Markt, in de omgeving zijn voldoende gelegenheden)
- 14.00 Bezoek aan het Mercatormuseum
- 15.00 Vertrek met de touringcar naar Rupelmonde
- 15.30 Wandeling door Rupelmonde langs de verschillende Mercatoriana met een bezoek aan de tentoonstelling in het Gravensteen onder leiding van de heer *Julien Lysens* van de plaatselijke VVV.
- 17.15 Koud buffet in restaurant Scaldiana te Rupelmonde
- 19.00 Vertrek uit Rupelmonde
- 21.00 Aankomst Utrecht, Jaarbeursplein (tussensop in Roosendaal).

De deelnamekosten bedragen f 80,- (inclusief busreis en koud buffet). Wij verzoeken U zich tijdig op te geven, aangezien de studiedag alleen doorgang kan vinden bij voldoende deelname, terwijl het maximum aantal deelnemers 50 bedraagt.

U kunt zich opgeven door vóór 25 mei f 80,- over te maken op girorekening 1670043 t.n.v. M.M.Th.L. Hameleers te Maarssen onder vermelding van studiedag Sint-Niklaas en de gewenste opstapplaats (Utrecht of Roosendaal).

Een bevestiging en een definitief programma ontvangen de deelnemers in de eerste week van juni.

Mercatormuseum Sint-Niklaas verandert in een kartografiemuseum

De historische vereniging van Sint-Niklaas, de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (KOKW), houdt zich vanaf haar oprichting 133 jaar geleden in belangrijke mate bezig met de studie van Mercator. Met name onder leiding van de toenmalige voorzitter en Mercator-onderzoeker Jean van Raemdonck (1817-1899) is een belangrijke collectie 'Mercatoriana' gevormd, bestaande uit kaarten, atlassen, globes en facsimile's.

Deze Mercatorcollectie stond sedert begin deze eeuw opgesteld in het neogothische 'Huis Janssens' aan de Zamanstraat in Sint-Niklaas. De gelegenheid van het Mercatorjaar 1994 is aangegrepen om dit Mercatormuseum in een geheel nieuw jasje te steken. Het is daarbij omgevormd tot een modern museum voor de kartografie, dat op 26 maart jl. geopend is. Centraal staat natuurlijk nog steeds de Mercatorcollectie, maar deze is geplaatst in een brede historische context. De zes zalen van het museum zijn verdeeld in een viertal thema's. Eerst krijgt men een algemene indruk over kaartprojectie en generalisatie. Daarna begint het historisch overzicht van de kartografie vóór Mercator. Vooral aan de hand van facsimile's uit het grote 19de-eeuwse werk van Jomard wordt de ontwikkeling van kartografie en wereldbeeld van de Babylonische tijd tot aan de 16de eeuw getoond. Daarna komt men in de 'schatkamer': alle topstukken van de Mercatorcollectie. Een grote hoeveelheid atlassen, het pas gerestaureerde globepaar en facsimile's van alle wandkaarten. Men krijgt hier een goede indruk van het enorme werk dat Mercator verricht heeft. De volgende zalen tonen de ontwikkeling van de kartografie ná Mercator. Vrijwel uitsluitend aan de hand van originele kaarten uit de collectie van de KOKW zien we hoe bijvoorbeeld de decoratie van de kaarten in de 17de en 18de eeuw zich ontwikkelt. Met kaarten van Frick, Ferraris en topografische kaarten uit de 19de en 20ste eeuw toont men tenslotte de voorlopig laatste fase in de kartografie. Het sluitstuk van de opstelling is een fotowand met een satellietfoto waarop het gehele Land van Waas te zien is. Mercatormuseum Sint-Niklaas, ingang Zwijgershoek.

Openingstijden dinsdag t/m zaterdag 14-17 uur, zondag 10-17 uur.

Toegangsprijs individueel BFr 100.

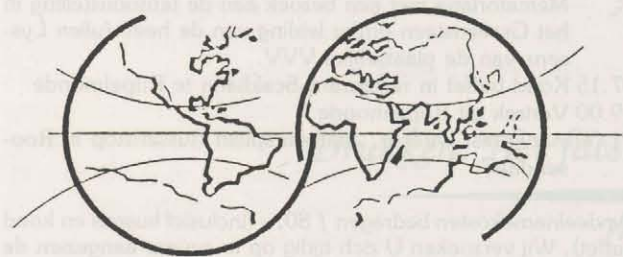
Wijziging in de redactie

Paul van den Brink heeft laten weten zich te willen terugtrekken uit de redactie van *Caert-Thresoor*.

Hij is sinds 1989 een enthousiast lid van de redactie geweest en heeft zich o.a. bezig gehouden met de rubriek 'nieuwe literatuur', waarvoor hij veel vondsten heeft gedaan.

De laatste tijd kwam hij echter steeds meer onder druk te staan van diverse werkzaamheden, hetgeen hem er uiteindelijk toe bracht te stoppen met het redactiewerk.

De redactie wil Paul dan ook hartelijk bedanken voor zijn enthousiasme en inbreng in ons tijdschrift en wil hem tevens succes toewensen bij zijn verdere carrière.

De 'J.B. Harley Research Fellowships in the History of Cartography'

De Commissarissen van het 'J.B. Harley Research Fellowship' Fonds zijn verheugd de eerste 'Fellowships in the History of Cartography' te kunnen aankondigen. Drie prijzen, elk van £400 (als bijdrage voor een twee-weeks verblijf in Londen) zijn toegekend.

De beurzen zijn toegekend aan:

Dr Mead T. Cain (New York). *The maps of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge*. [maart 1994].

Dr Claire Lemoine-Isabeau (Musée Royal de L'Armée, Brussel). *Histoire de la cartographie du territoire belge*. [april 1994].

Roger A. Starling (University of Toronto). *Topography and power: English Renaissance drama and the production of space 1580-1640*. [voor 1995].

Het J.B. Harley Trust Fund is de enige in zijn soort in Europa, dat kartografisch onderzoek in de grote Londense collecties ondersteunt. De mogelijkheid van de Commissarissen om jaarlijks meerdere prijzen toe te kennen, en voor langere perioden, hangt af van verdere donaties.

Voor inlichtingen betreffende ondersteuning van het Fonds, of voor aanvragen (sluitingsdatum 1 november), kunt u schrijven naar de Hon. Sec., Tony Campbell, Map Library, British Library, Great Russell Street, London WC1B 3DG.

Jubileumexpositie Atlas van Stolk

In de hoofdvesting van het Historisch Museum Rotterdam is van 18 maart tot en met 19 juni 1994 de vijftigste tentoonstelling uit de collectie van de Atlas Van Stolk te zien. Deze jubileumtentoonstelling in het Schielandshuis draagt de titel 'Prenten van formaat' en toont een keuze uit de grootste historische prenten van de Gouden Eeuw.

Van een afstand bezien vangen de 17de-eeuwse prenten op de tentoonstelling onze blik door hun dieptewerking of kleur, door de eindeloosheid van bijvoorbeeld een begrafenistoet. Van dichtbij bekeken openbaart zich een soms onvoorstelbare gedetailleerdheid. Op een belegeringskaart van Breda bijvoorbeeld is niet alleen de plattegrond van de stad en omgeving te zien; de graveur, Jacques Callot, heeft er behalve zichzelf zeker tienduizend mensen in verwerkt, waarvan de aanwezigheid in bij-schriften wordt toegelicht.

In de 17de eeuw gebruikte men handgeschept papier, van gering formaat. Prenten van groot formaat zijn dan ook samengesteld uit twee of meer afzonderlijk bedrukte bladen papier. Zij werden in zwart/wit gedrukt en naar believen met de hand ingekleurd. De vervaardiging van dergelijke prenten was geen alledaagse bezigheid. Het spectaculaire karakter ervan blijkt ook uit de overheidsbemoeienis. De belegeringskaart door Callot was een opdracht van landvoogdes Isabella van de Zuidelijke Nederlanden, kort na haar verovering van Breda in 1625; hoeveel Callot ervoor ontving is onbekend. Wel is bekend dat de Staten-Generaal in 1601 een bedrag van 550 gulden toekenden aan Floris Balthasar voor zijn prent van de jonge Hugo de Groot; zelf is De Groot te zien op de prent van de zeilwagen van prins Maurits, een uitvinding van Simon Stevin.

De bekende slag bij Nieuwpoort (1600) is niet het enige wapenfeit uit de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) dat op groot formaat is afgebeeld. Zo kreeg Callots prent van het verlies van Breda (1625) een tegenhanger: de geslaagde inname van Den Bosch in 1629. Zeeslagen op de Noordzee of in het verre Indië waren eveneens een dankbaar onderwerp. Met de successen groeide het zelfbewustzijn van de republiek, wat onder andere tot uitdrukking komt in grote stadsprofielen van Amsterdam, Rotterdam of Bergen op Zoom.

De rol en aanwezigheid van de stadshouders Maurits, Frederik Hendrik en Willem III is meermaals vastgelegd. Van Maurits en Frederik Hendrik trekt bovendien de lijkstoet aan ons voorbij. Ook andere optochten, zoals de intocht van Leicester in 1586 of van Maria de Medici in 1638, zijn met propagandistisch doel op groot formaat weergegeven. Daarnaast zijn er enkele gefingeerde optochten te zien, ter bespotting van de rooms-katholieke kerk of ter verheerlijking van Willem van Oranje. De laatsgenoemde, een prent door Cornelis van Kittensteijn, was bedoeld als openlijke dankbetuiging aan de Nassaus; het Haagse stadsbestuur betaalde voor vijf exemplaren.

Bij de tentoonstelling verschijnt een vouwblad waarin naast uitgebreidere informatie, ook een catalogus is opgenomen. Het vouwblad kost f 1,-.

Locatie:

Het Schielandshuis, Korte Hoogstraat 31, Rotterdam, tel. 010-433 41 88.

7. Kartographiehistorisches Colloquium, 6-8 oktober 1994, Duisburg

Naar aanleiding van het 400e sterfjaar van Mercator (1512-1594) die in Duisburg geleefd en gewerkt heeft, organiseert de 'Arbeitskreis Geschichte der Kartographie' van de 'Deutsche Gesellschaft für Kartographie' samen met het Archief en het Kultur- und Stadthistorische Museum en de Universiteit van Duisburg het 7de Kartographiehistorisches Colloquium.

Het colloquium vindt sinds 1982 regelmatig plaats en is bestemd voor vertegenwoordigers uit diverse geledingen: kartografen, geografen, historici, archivariissen, bibliothecarissen en geïnteresseerden uit andere vakgebieden. Het thema is: *Gerard Mercator en zijn tijd*. U kunt zich opgeven bij: Prof.dr. Wolfgang Scharfe, Freie Universität Berlin, Fachrichtung Kartographie, Arno-Holz-Str. 12, D-12165 Berlin-Steglitz.

De restauratie van vijf monumentale wandkaarten in de kaartencollectie van de UB-Amsterdam

Sinds het jaar 1979 is de Universiteitsbibliotheek Amsterdam in het bezit van een complete set wandkaarten, die in de 17de eeuw werd uitgegeven door de Amsterdamse kaart- en atlasproducent Frederick de Wit (1629/30-1706). Het gaat om een wereldkaart en de bijbehorende vier continentkaarten van Afrika, Amerika, Azië en Europa.

Waren de continentkaarten al eerder in het bezit van de UBA gekomen, in 1979 werd de ontbrekende wereldkaart gesignaleerd en aangekocht. Dit mede op advies van Dr. Günter Schilder uit Utrecht, die wees op de wetenschappelijke waarde en extreme zeldzaamheid van deze kaarten, afzonderlijk, maar in het bijzonder als eenheid. Slechts één ander compleet vijftal is bekend, namelijk een zwaar gehavende set, mogelijk oud VOC-bezit, in het depot van de gemeente Enkhuizen. Als deze set ooit gerestaureerd kan worden zal alleen de impressie van de kaarten 'teruggehaald' kunnen worden maar niet hun inhoud; van enkele exemplaren is een bijzonder groot deel van het oppervlak onherstelbaar aangetast of eenvoudig verdwenen. De wandkaarten in de UB zijn daarentegen, afgezien van kleine beschadigingen aan het oppervlak, volledig intact, compleet met de tekstranden en de reeks stadsgezichten die deze kaarten behoren te omgeven. Verder zijn ze alle met de hand ingekleurd.

Voor de continentkaarten maar ook de wereldkaart waren toe aan een grondige restauratie, zodanig dat hun verdere conservering gewaarborgd zou zijn. Bovendien werd in overleg met de conservator een zodanig restauratieplan opgesteld, dat niet alleen conservering maar ook raadpleging, onderzoek en expositie van de kaarten, in hun oorspronkelijke gemonteerde vorm, zonder veel problemen zou kunnen plaatsvinden. Een en ander in overeenstemming met de wijze van beschikbaarstelling van andere kostbare kartografische documenten uit de collectie.

De wereldkaart was gemonteerd op linnen, dat uit diverse grof aan elkaar gezette segmenten bestond. Het papier vertoonde mede daardoor vele scheuren en grove vouwen. Delen van het (onbedrukte) oppervlak waren aangevreten door dierlijke organismen, het oppervlak was zeer vuil en zuur. De kaart werd voorlopig opgerold bewaard in een kartonnen koker. Raadpleging was nauwelijks mogelijk. Niettemin was bij de verwerving reeds vastgesteld dat de kaart in een zeer goed restaureerbare staat verkeerde. De vier continentkaarten waren alle geplakt op linnen, dat op zijn beurt weer op hout was bevestigd. Een en ander ging gepaard met allerlei fricties. Op sommige plaatsen was het papier zeer dun en kwetsbaar. Het oppervlak was niet alleen zeer vuil en zuur maar is ook ooit met een soort (inmiddels sterk verkleurde, hardnekkige) plamuur aangevuld en vervolgens met een steeds donkerder wordende laag vernis afgedekt. Veel fragmenten lieten (bijna) los door de fricties en aantasting door de gebruikte kleurstoffen. Het oppervlak van de kaarten was onbeschermd, het werd slechts omgeven door een provisorische houten lijst.

De restauratie werd, na vele jaren zoeken naar geschikte mogelijkheden, uiteindelijk uitgevoerd door papierrestaurator J.R. Sterken te Ugchelen, die inmiddels een langdurige ervaring heeft opgedaan met oude kaarten van dit formaat. Het project

begon in het voorjaar van 1992. De wereldkaart kwam terug in december van dat jaar, gevolgd door de kaarten van Azië en Europa, die in mei van 1993, gemonteerd achter glas, in fraaie lijsten op de UB terugkeerden. Op 13 oktober jongstleden konden de kaarten van Amerika en Afrika binnengehaald worden. Naar aanleiding van de geslaagde operatie wordt er van 23 september tot en met 4 november 1994 in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam een kleine expositie gehouden over kaart- en prentuitgever Frederick de Wit. De gerestaureerde wandkaarten zullen daarvan het spectaculair middelpunt vormen.

Jan Werner

Cursus Geschiedenis van de kartografie

Voor geïnteresseerden bestaat de mogelijkheid deel te nemen aan de cursus Historische Kartografie.

Doel: Inleiding in de geschiedenis van de kartografie met het streven de verscheidenheid van het vak tot uitdrukking te brengen. Daarbij worden aspecten behandeld die reiken van de cultuurhistorie tot de landschapskunde, van zeevaart tot de kunst. De colleges gaan vergezeld van dia-series en uitgebreide tentoonstellingen, alsmede excursies naar belangrijke kaartenverzamelingen.

Tijd: Week 39 t/m 50 van 1994, elke donderdagmiddag van 14.00 tot 17.00 uur.

Plaats: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, Kaartenzaal.

Docent: Prof.dr. G. Schilder.

Kosten: f 225,- (excl. 4 excursies).

Aanmelding: Prof.dr. G. Schilder, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht, tel. 030-532051.

RESTAURATIE ATELIER STERKEN

RESTAURATIE EN CONSERVERING VAN:

Boeken en banden
oude en nieuwe bindtechnieken

Handschriften en andere documenten
ontzuren, reinigen, desinfecteren,
aanvezelen, doubleren of impregneren

Prenten & (wand)kaarten
conserveren, restaureren
verdoeken, reinigen, encadreren
en bergen in opbergssystemen

Charters & zegels
conserveren, restaureren,
strekken, soepel maken
en bergen in opbergssystemen

Vrijblijvend opstellen van een restauratieplan met prijsopgave

De Cloese 7 - 9, 7339 CM Ugchelen (Apeldoorn) Tel: 055 - 42 31 47 Fax: 055 - 43 06 14

H&S

HES UITGEVERS BV
POSTBUS 129
3500 AC UTRECHT

BELANGRIJKE UITGAVEN OP KARTOGRAFISCH GEBIED

Ph. Allen

Atlas der Atlassen. Kaartenmakers en hun wereldbeeld. Nederlandse bewerking: Peter van der Krogt Rijk geïllustreerd. 160 p.

ISBN 90 6194 168 7

f 99,-

Covens & Mortier

Stock catalogues of maps and atlases. The 'Catalogus van verscheide koopere platen' of the heirs of Pieter Mortier's widow (1721) and the 'Catalogue nouveau des cartes geographiques' of Covens & Mortier (1763). A facsimile edition with an introduction by Dr Peter van der Krogt. 141 p.

ISBN 90 6194 098 2

f 159,-

Marcel Destombes (1905-1983)

Contributions sélectionnées à l'histoire de la cartographie et des instruments scientifiques. Selected contributions to the history of cartography and scientific instruments. Ed. by Günter Schilder, Peter van der Krogt and Steven de Clercq. 592 p.

ISBN 90 6194 485 6

f 318,-

Een bundel met 34 artikelen van Marcel Destombes, een van de belangrijkste geleerden op het terrein van de geschiedenis van de kartografie en wetenschappelijke instrumenten. Hij verrichtte met name pionierswerk op het gebied van de Nederlandse kartografie. Bevat tevens een biografie en een uitgebreide bibliografie.

C. Koeman

Miscellanea cartographica

Contributions to the history of cartography. Ed. by Günter Schilder and Peter van der Krogt. 430 p.

ISBN 90 6194 167 9

f 212,-

Ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Cornelis Koeman, emeritus hoogleraar kartografie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, zijn 21 van zijn artikelen hiervoor geselecteerd. Daarnaast bevat dit boek een uitgebreide bibliografie van zijn werk.

Peter van der Krogt

Globi Neerlandici. The production of globes in the Low Countries. Rijk geïllustreerd. 663 p.

ISBN 90 6194 138 5

f 900,-

Met kartobibliografie van globes vervaardigd in de Nederlanden van ca. 1525-1800.

Peter van der Krogt, Marc Hameleers en Paul van den Brink

Bibliografie van de Geschiedenis van de Kartografie van de Nederlanden. Bibliography of the History of Cartography of the Netherlands. 418 p.

ISBN 90 6194 158 X

f 69,50

A. Stimson

The mariner's astrolabe. A survey of known, surviving sea astrolabes. 191 p.

ISBN 90 6194 017 6

f 212,-

Gesneden en gedrukt in de Kalverstraat

De kaarten- en atlassendrukkerij in Amsterdam tot in de 19e eeuw.

Red. Paul van den Brink en Jan Werner. 112 p.

ISBN 90 6194 387 6

f 75,-

In de Gekroonde Lootsman

Het kaarten-, boekuitgevers- en instrumentenmakershuis Van Keulen te Amsterdam 1680 - 1885.

Onder redactie van E.O. van Keulen, W.F.J. Mörz Bruyns en E.K. Spits. 104 p.

ISBN 90 6194 397 3

f 75,-

Kaarten met geschiedenis 1550-1800

Een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis.

Onder redactie van D. de Vries. 123 p.

ISBN 90 6194 377 9

f 75,-

Kunst in kaart

Decoratieve aspecten van de cartografie.

Eindred.: J.F. Heijbroek en M. Schapelhouman. 131 p.

ISBN 90 6194 407 4

f 75,-

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.
Fondscatalogus wordt op aanvraag toegezonden.

Besprekingen

L'Empire des cartes: approche théorique de la cartographie à travers l'histoire / Christian Jacob. - Paris: Bibliothèque Albin Michel, 1992. - 520 blz., 39 ill., 8 in kl. - ISBN 2-226-06083-9. - FF 250,-.

Christian Jacob is niet bang uitgevallen. Resoluut en met de hand stevig aan het roer maakt hij een lastige maar boeiende rondreis door het 'Imperium der Kaarten'. In de inhoudsopgave van deze 'theoretische benadering van de kartografie in de loop van de geschiedenis' wordt de gevolgde route uiteengezet:

I. Qu'est ce qu'une carte?; II. Graphisme, géométrie et figuraton; III. Carte et écriture; IV. L'image cartographique: l'oeil et la mémoire.' De medereiziger / lezer moet voorbereid zijn op enige deining en heel wat terrae incognitae, want de genoemde themata zijn in chronologisch noch historisch verband geplaatst. Jacob heeft zichzelf gesitueerd: '... dans un no man's land disciplinaire, espace de nomadisme intellectuel peut-être nécessaire à ceux qui veulent librement voyager à la surface des cartes.' (p.17). En vrijelijk reizen doet hij, waarbij hij voor ieder onderwerp een terrein schept door een hele serie kaarten te kiezen, beginnend met de prehistorische rotskaarten van Bedolina tot aan de imaginaire kaart van *Treasure Island* door R.L. Stevenson.

De ontdekkingsreis tendert voortdurend naar een definiëren van wat S. Alpers zou noemen: 'the mapping impulse'. Jacob zelf stelt vast dat een kaart geen object is maar een functie, een intermediair. 'Au même titre que la diagramme scientifique, le dessin de l'infiniment grand ou de l'infiniment petit, elle est une prothèse graphique de l'intellect, intermédiaire entre le sujet et l'objet ... Médiation sociale qui se prête à de multiples situations interactives, édification, projets, opérations sur le terrain, enseignement, coopérations énonciatives. Même lorsque sa diffusion fait l'objet de restrictions ou d'un monopole, la carte est un objet social, enjeu de pouvoir, instrument de stratégies.' (p.458). Elk hoofdstuk van het boek is verdeeld in korte artikelen die verschillende aspecten van deze 'médiations' onder de loep nemen. In 'Qu'est ce qu'une carte' behandelen de artikelen bijvoorbeeld beknopt gebieden als 'Les impacts intellectuels d'un changement technologique' (3 pagina's) en weiden uit over kleine eilanden als '(Dé-)rouler / (Dé-)plier' (7 pagina's). Deze benadering is niet geheel nieuw; lezers die vertrouwd zijn met het werk van Brian Harley zullen vele kritische *Leitmotive* herkennen en zullen plezier beleven aan de manier waarop dat tot de omvang van een boek is uitgewerkt. Op moedige wijze gaat Jacob veel verder dan Harley ooit heeft gedaan op het brede terrein van thema's en het scala van kaarten, maar zijn conclusies zijn praktisch dezelfde: dat een kaart invloed heeft op of macht uitoefent over zijn lezer/gebruiker (hetgeen Jacobs titel, *Empire des cartes* een extra betekenis geeft), die het best beoordeeld kan worden door het uiteenrafelen van alle erop voorkomende grafische en tekstuele elementen. Mogelijk irriteert dit werk diegenen, die op zoek zijn naar de toepassing van een dergelijke theorie op specifieke producten en kartografen. Nu en dan zullen zij de benadering van Jacob als wat kunstmatig en extreem ervaren. Dergelijke reacties komen echter voort uit verkeerde verwachtingen. Voor diegenen die bereid zijn om plezier te beleven aan Jacobs breed opgevatte overzicht, bevat het boek veel stimulansen tot nieuwe probleemstellingen en onderzoek. Jacobs zoektocht naar patronen en gemeenschappelijke verschijnselen dwingt ons ertoe om kaarten niet alleen te zien in de context van de geschiedenis van de geografie en de ontdekkingsgeschiedenis, maar eerder als verzamelingen van kennisbronnen met een eigen logica en dynamiek. Ik waarschuw er echter voor, dat de argumenten van Jacob af en

toe wat onduidelijk en verwarrend zijn door een speelse, onafgebroken boeiende, stijl die rijk is aan beeldspraken. Niettemin is het een boek waar je zo in kunt duiken en dat te lezen is als een reeks korte essays. De bibliografie vormt een nuttige bron met betrekking tot veel recent theoretiserend werk over kaarten.

Het is verheugend om te zien dat een grote uitgeverij als Bibliothèque Albin Michel werken op het gebied van de geschiedenis van de kartografie ondersteunt. Toch verdient een boek als dit, dat de wisselwerking tussen grafische afbeeldingen en tekst verkent, een betere layout. De noten zijn aan het einde geplaatst (een van de ergernissen van de tegenwoordige, kostenbesparende, vormgeving van boeken) en alle fraaie illustraties zijn op een hoop gegooid in drie aparte secties. Zij hadden in plaats daarvan geïntegreerd moeten worden met de tekst. De meer dan vijfhonderd bladzijden eentonig zetsel vormen een beleving. Het zoeken naar noten en bijbehorende illustraties is daardoor een moeizaam karwei. We zijn niet in staat om tegelijk te lezen en te zien, een bezigheid die bij uitstek op kaarten van toepassing is. Ondanks deze tekortkoming verdient het werk van Jacob een plekje op de kartografie-boekenplank, omwille van de gedurfde opzet. De studie van de geschiedenis van de kartografie zal zijn voordeel kunnen doen met de discussies die het oproept.

Mary Pedley, Ann Arbor, Michigan USA
(Vert. Jan Werner)

Limburg 1802-1807: Landschap en vegetatie in kaart gebracht : de Tranchotkaart als historische informatiebron / B.G. Graatsma. - Maastricht : Stichting Natuurpublicaties Limburg, 1993. - (Publicaties van het Genootschap in Limburg. Reeks XL ; 2.). - ISSN 0374-955X.

Deze publikatie over de Tranchotkaart is uitgekomen ten tijde van de expositie 'Limburg in kaart gebracht' die vorig jaar gehouden werd in het Natuurhistorisch Museum te Maastricht (zie *Caert-Thresoor* 1993, 2). Centraal in deze publikatie staat welke waarde deze begin 19de-eeuwse kaart heeft voor huidig wetenschappelijk onderzoek, in dit geval vergelijkend historisch-landschapsgeografisch, historisch-vegetatiekundig en landbouwhistorisch onderzoek heeft.

De Tranchotkaart die een uiterst gedetailleerde kartografische registratie is van het rurale landschap van Limburg toont door vergelijking met huidig kaartmateriaal wat en hoeveel er sindsdien in het landschap veranderd is. Zo kan men komen tot een reconstructie van de ontwikkelingen en veranderingen in het landschap. Bijvoorbeeld: dankzij de Tranchotkaart is de juiste ligging alsmede de grootte van het areaal van de Zuidlimburgse hellingbossen vanaf ca. 1805 precies bekend. Vergelijkende kaartstudie verschaft inzicht in de arealveranderingen van de (helling)bossen sinds die tijd.

Het kan echter ook om reconstructies van het landschap in de letterlijke zin van het woord gaan. Bijvoorbeeld: door gegevens van de Tranchotkaart en andere 19de-eeuwse bronnen over de voormalige plantengroei van een bepaald gebied te gebruiken bij huidig floristisch/vegetatiekundig onderzoek zijn zelfs vegetatiereconstructies mogelijk van inmiddels volledig gewijzigde delen van het Limburgs Landschap.

Hoewel de kaart als historische informatiebron centraal staat, wil dit niet zeggen dat de historisch-kartografische aspecten verwaarloosd worden. Integendeel. De ontstaansgeschiedenis van de Tranchotkaart die vanwege zijn 'schilderachtig' en rijk geschakeerde karakter, gepaard gaande met een nauwkeurige topografie, de Rembrandt onder de topografische kaarten ge-

noemd wordt, wordt uitgebreid belicht.

In 1794 kwam het gebied van de huidige provincie Limburg onder Frans bestuur te staan. In opdracht van Napoleon moesten de nieuw verworven gebieden in kaart gebracht worden. Tussen 1801 en 1814 vond kartering plaats op schaal 1:20.000 van het geannexeerde gebied tussen Maas en Rijn, onder leiding van de Franse kolonel Jean Joseph Tranchot. Na de val van Napoleon is het werk voltooid door de Pruisische officieren onder leiding van F.C. Freiherr von Müffling. De originele kaartbladen bevinden zich in de Staatsbibliotheek van Berlijn.

Een facsimile-uitgave, waarbij de originelen verkleind zijn tot schaal 1:25.000 (om vergelijking met moderne topografische kaarten te vergemakkelijken) maakt het mogelijk dat een breed publiek van deze belangrijke bron gebruik kan maken. De publikatie wordt ingeleid door J.J.C. Piket (emeritus hoogleraar fysische geografie en kartografie) en besluit, behalve met een samenvatting in het Frans en Duits, met een uitgebreide literatuurlijst.

Lida Ruitinga

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

AARDOOM, L.

Generale land-kaart van den Loopicker-waard, gemeeten A° 1771 door David Willem Carel Hattinga / ingeleid door L. Aardoom. - Alphen aan den Rijn: Canaletto, 1993. - 60 blz. + 6 losse krt.bl. - ISBN 90-6469-664-0.

BETSCH, G.

Praktische Geometrie zur Zeit Mercators / Gerhard Betsch. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 121-139.

BÜTTNER, M.

Mercator und die Neuausrichtung der Kosmographie im 16. Jahrhundert / Manfred Büttner. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 13-49.

CAMERLYNCK, L.

Die Entwicklung der germanisch-romanischen Sprachgrenze in West-Belgien und Nordfrankreich an Hand der Flandernkarten Mercators / Leo Camerlynck. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 183-199.

ESPENHORST, J.

Andree, Stieler Meyer & Co.: Handatlanten des deutschen Sprachraums (1800-1945) nebst Vorläufern und Abkömmlingen im In- und Ausland: Bibliographisches Handbuch / Jürgen Espenhorst; mit einem Vorwort von Lothar Zögner. - Schwerter: Pangaea Verlag, 1994. - (viii), 432 blz. - ISBN 3-930401-33-9. - DM 150,-

HEYNS, Z.

Den Nederlandtschen Landt-spiegel in Ryne gestelt / door Z.H. - [Facsimile]. - Alphen aan den Rijn: Canaletto; Weesp: Robas BV, 1994. - (Robas Facsimile-Fonds; [1]). - Facsimile van uitgave Amsterdam 1599. - ISBN 90-6469-685-3. - f 49,50.

HINTZSCHE, W.

Die kartographische Darstellung Sibiriens bei Gerard Mercator / Wieland Hintzsche. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 171-182.

HOLSBRINK, H.

Een grensregeling en wat landmeterij in het Friese veen gedurende de jaren 1564-1566 / H. Holsbrink. - In: *NGT Geodesia* 36(1994), blz. 131-133. - Betreft een proces-verbaal, opgesteld door Pieter van Dekama (1565) over grensconflicten in het Bergumerveen.

KADASTRALE ATLAS

Kadastrale Atlas Gelderland 1832: Gorssel, Almen, Kring van Dorth / tekst en kadastrale gegevens: J. van Eck, K. van der

Hoek, J. Eefting. Arnhem, 1933. - 62 krtn., 3 tekstbl. - ISBN 90-71988-14-7 (Gorssel), 90-71988-15-5 (Almen) en 90-71988-16-3 (Kring van Dorth).

KRETSCHMER, I.

Die Eigenschaften der 'Mercatorprojektion' und ihre heutige Anwendung / Ingrid Kretschmer. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 141-169.

KRÜCKEN, W., & J. MILZ

Gerhard Mercator Weltkarte ad usum navigantium Duisburg 1569, verkleinert reproduziert nach dem Originaldruck der Universitätsbibliothek zu Basel / hrsg. von Wilhelm Krücken u. Joseph Milz. - Duisburg: Mercator-Verlag, 1994. - Omslag met facsimile (1 bl.), Begleitheft (34 p.) en Anmerkungen zum Begleitheft ([32] p.). - ISBN 3-87463-211-3. - DM 29,90.

MATHEUS, F.

Gerhard Mercator und die Schöpfungsexegese seiner Zeit / Frank Matheus. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 51-62.

MERCATOR

Mercator - ein Wegbereiter neuzeitlichen Denkens: Referate des 2. Mercator-Symposiums Duisburg, 8.-9. März 1993 / Irmgard Hantsche (Hrsg.). - Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, 1994. - 228 p. - ISBN 3-8196-0220-8. - DM 35. De bijdragen zijn afzonderlijk in deze lijst opgenomen.

PERNAL, A.B. & D.F. ESSAR

A description of Ukraine / Guillaume Le Vasseur, Sieur de Beauplan. - [Facsimile-uitgave] / Introd., translation and notes by Andrew B. Pernal and Dennis F. Essar. - Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, cop. 1993. - cxiii, 242 blz. - ISBN 0-916458-44-X.

RENTING, G.

Verdrongen land, herwonnen land: historische geografie van het Eiland van Dordrecht / G. Renting. - Alphen aan den Rijn: Canaletto i.s.m. het Gemeentearchief van Dordrecht, 1993. - 109 blz. - ISBN 90-6469-675-6.

RUITINGA, L.

Die Heiligland-Karte von Lucas Cranach dem Älteren: die älteste Kartenfragment aus der Kartensammlung der Bibliothek der Freien Universität in Amsterdam / Lida Ruitinga. - In: *Cartographica Helvetica* 9(1994), blz. 40-41.

SCHLOTE, K.-H.

Mercator und die Naturwissenschaften seiner Zeit / Karl-Heinz Schlote. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 113-120.

SCHMITZ-MOORMANN, K.

Mercator aus der Sicht mittelalterlicher Theologie / Karl Schmitz-Moormann. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 1-11.

THIELE, R.

Mercators kosmologische Vorstellungen: Eine wissenschaftshistorischen Einordnung Mercators anhand seiner Weltbeschreibung / Rüdiger Thiele. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 83-111.

VELDMAN, I.M.

Keulen als toevluchtsoord voor Nederlandse kunstenaars (1567- 1612) / Ilja M. Veldman. - In: *Oud-Holland* 107(1993)1, blz. 34-58. - O.a. over Frans Hogenberg.

VERMIJ, R.

Mercator's Stoic Picture of the World / Rienk Vermij. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 63-81).

VRIES, D. DE

Die Helvetia-Wandkarte von Mercator (1585) und die Autorschaft der Germania-Wandkarte (1590) / Dirk de Vries. - In: *Mercator...* (zie elders in deze lijst), p. 201-215.

WAWRIK, Fr.

Amerika im Atlas Blaeu-Van der Hem / Franz Wawrik. - In: *Österreich und die Neue Welt: Symposion in der Österreichischen Nationalbibliothek: Tagungsband* / hrsg. v. Elisabeth Zeilinger. - Wien: Österreichische Nationalbibliothek, 1993. - (Biblos-Schriften ; Bd. 160). - p. 18-32.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

CARTOGRAPHICA HELVETICA No. 9 (Januar 1994)

Cavelti Hammer, Madelna, Jean-Frédéric d'Ostervald und seine Karte des Fürstentums Neuenburg von 1838 bis 1845 (blz. 3-12),

Tajoli, Luciano, Die zwei Planisphären des Fra Mauro (um 1460) (blz. 13-16),

Barber, Peter, Die Evesham-Weltkarte von 1392: eine mittelalterliche Weltkarte im College of Arms in London: von der Universalität zum Anglizismus (blz. 17-22),

Pelletier, Monique, Le portulan d'Angelino Dulcert, 1339 (blz. 23-31),

Nowotny, Otto, Carl Caesar von Leonhards 'Taschenbuch für die gesammte Mineralogie' (1807-1826) (blz. 32-38),

Kupčik, Ivan, Unbekannte Pilgerkarten-Karte aus der Universitätsbibliothek Tübingen (blz. 39)

Ruitinga, Lida, Die Heiligland-Karte von Lucas Cranach dem Älteren: die älteste Kartenfragment aus der Kartensammlung der Bibliothek der Freien Universität in Amsterdam (blz. 40-41),

Kunz, Armin, Zur Wiederauffindung der beiden verschollenen Fragmente aus der ehemaligen Hauslab-Liechtenstein Graphik Sammlung (blz. 42),

Dürst, Arthur, Die digitale Umformung von Karten als Forschungshilfe gezeigt am Beispiel der Heiligland-Karte von Lucas Cranach und der entsprechende Karte in der Zürcher Froschauer-Bibel (blz. 43-44).

DER GLOBUSFREUND, Publ.Nr. 42 (Januar 1994)

Wawrik, Franz, & Helga Hühnel, Das Globenmuseum der Österreichischen Nationalbibliothek (blz. 3-188),

Wohlschläger, Heide, Die Globensammlung Rudolf Schmidt (blz. 189-362).

IMCoS JOURNAL, No. 56 (Spring 1994)

Hanebutt-Benz, Eva-Maria, Some aspects of printmaking in the 15th and 16th centuries (blz. 7-17),

Smith, David, Public health and the large-scale mapping of British towns (blz. 28-46).

THE MAP COLLECTOR, No. 66 (Spring 1994)

Tyner, Judith, Geography through the needle's eye: embroidered maps and globes in the eighteenth and nineteenth centuries (blz. 2-7),

McCorkle, Barbara B., The maps of Patrick Gordon's *Geography Anatomiz'd*: an eighteenth-century success story (blz. 10-15),

Edson, Evelyn, Matthew Paris' 'other' map of Palestine (blz. 18-22),

Doll, John, Playing with cards (blz. 26-27),

Torok, Zsolt, There be dinosaurs... (blz. 28),

Carme Montaner, M., An unrecorded map of Catalonia [wandkaart van Sanson, gedeeltelijk manuscript] (blz. 33-35).

MAPLINE, Nos. 72-73 (Winter/Spring 1994)

Akerman, James R., Maps of the National Highways Association from a recent gift (blz. 1-9).

Just issued:

Pricelist 42 - The Low Countries. 245 Maps, views and atlases. 30pp. 4 Illustrations. Including:

1. BERLINGHIERI, Fr. *Tabula Tertia d'Europa*. (Florence 1482) 365x330mm. Uncol. copper engraving. Hfl. 4.000

* Very early and rare Ptolemaic map centred on France and The Low Countries south of the river Rhine.

2. BERTELI, F. *Galliae Belgicae...* (Venice 1565) 347x478mm. Uncol. A good and dark impression with broad margins. Hfl. 4.900

* Includes southern part of Brabant (Eindhoven, Helmond), Belgium and northern part of France and was inspired by the map of Boileau de Bouillon.

3. BEEK, A. *Nieuwe Plattegrond van 's-Gravenhage met de publieke gebouwen...* (The Hague 1710) 482x595mm. Col. A fine copy. Hfl. 2.500

* A bird's-eye view of the town. Prepared by J. Roussel, published by Anna Beek.

4. HAFNER, J. Chr. *Lugdunum Batavorum LEIDEN*. (Coblenz 1720) 260x650mm. Uncol. Printed from two plates. Hfl. 3.000

* A panoramic view of the town, with keys numbered from 1-20 in Latin and German. Engraved by Marc. Abraham Rupprecht. Published by August Vindel.

5. VAN ENDEN, A. *Caerte en Afbeeldinge van de Geheele Jurisdictie van Stant Daerbuijten...* (1737) 800x990mm. Manuscript map on vellum in watercolour with pen and ink and heightened with gold. Hfl. 7.500

* Decorative manuscript map on thick vellum by the surveyor Adriaan van Enden of the polder called "Oudt-land", situated north of Oudenbosch and south of Fijnaart. Adriaan van Enden calls himself a "sworn surveyor" admitted by the "Rade van Brabant". He lived in Willemstad in 1738.

6. ROYET, A. *Carte du Cours de la Meuse depuis Liège jusques au Fort S. André, partie du Rhein et du Wahal &...* (1741) 1350x860mm. Manuscript map on paper in colour with pen and ink. Hfl. 10.000

* Large-scale manuscript map with Roermond in the centre, covering the area Liège, Eindhoven, Emmerich and the course of the river Rhine from Düsseldorf till Arnhem. With a dedication to Friedrich August count Herrach, that time stadholder of the Austrian Netherlands. On several places the paint is slightly oxidized and partly reinforced.

PAULUS SWAEN

Old Maps and Prints

Hofstraat 19 - 5664 HS Geldrop - The Netherlands
Tel. [+31] (40) 853571 Fax [+31] (40) 854075

Robas BV
Leeuwenveldseweg 5
1382 LV Weesp
Tel. 02940-62710
Fax 02940-31550

Weesp, maart 1994

Met dit bericht attendeer ik u op de onlangs bij Robas in facsimile verschenen uitgave van **'De Vyerige Colom'**.

Ruim driehondervijftig jaar geleden publiceerde Jacob Colom een kleine atlas waarin de zeventien Nederlandse provincies waren opgenomen. De gedetailleerde kaarten in deze atlas geven een bijzonder goed kartografisch beeld van Nederland in het begin van de 17e eeuw. Het was de bloeitijd van de Nederlandse kartografie. De kaarten en plattegronden vormen stuk voor stuk schitterende kunstwerken.

Uniek aan dit meesterwerkje uit de Renaissance is bovendien dat alle kaarten in prachtige kleuren zijn gedrukt.

Jacob Colom werd 10 oktober 1599 te Dordrecht geboren. Hij vestigt zich in Amsterdam als boekdrukker, uitgever en kartograaf. Hij blijkt een succesvol ondernemer en koopt een groot huis dat hij *'De Vyerige (= vyerige) Colom'* noemt. Enerzijds een toespeling op zijn naam, anderzijds een verwijzing naar de vuurkolom die 's nachts voor het volk Israël uitging bij de uittocht uit Egypte. Een vuurkolom vormde ook Colom's drukkers- en uitgeversmerk.

In **'De Vyerige Colom'** zijn de 47 'curieuze' kaarten opgenomen uit 1635 van de toenmalige Nederlandse Provinciën. Bovendien bevat deze eigenlijk onbekende atlas, de portretten van de hertogen en graven uit die tijd.

Deze facsimile-uitgave werd nagedrukt van het originele exemplaar. De grootst mogelijke zorg is besteed aan de verdere uitvoering van dit boek.

Gebruikt werd een vergelijkbare papiersoort, de pagina's zijn enkelzijdig in vijf kleuren gedrukt, de atlas is gebonden in een karmijnrode linnen rugband, voorzien van goudopdruk en heeft een liggend formaat van 28 x 17 cm.

De prijs van deze schitterende uitgave bedraagt normaliter f 105,—.

Graag stel ik u, als lezer van Caert-Thresoor, in de gelegenheid om **'De Vyerige Colom'** te bestellen voor de intekenprijs van destijds à f 79,— inclusief verzendkosten.

Uw bestelling kunt u telefonisch doorgeven. De atlas ontvangt u dan binnen 2 weken thuis.

Met dank voor uw aandacht en in afwachting van uw reactie, verblijf ik,
met vriendelijke groet,

ROBAS BV
Sebastiaan Rompa

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. H. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled*. The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x 17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
 ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere). Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
 ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - Three World Maps by Nicolaes van Wassenauer and François van den Hoeye of 1661, Willem Janszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
 ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
 Tel.: (020) - 22 22 55.

MONUMENTA CARTOGRAPHICA NEERLANDICA

De Monumenta Cartographica Neerlandica stelt zich ten doel zeldzaam Nederlands kartografisch materiaal te inventariseren, te beschrijven en gedeeltelijk in facsimile uit te geven.

Op deze manier wordt een betere toegankelijkheid van Nederlandse kartografische rariora geboden aan kartografen, historici, kunsthistorici, liefhebbers van oude kaarten enz. in de gehele wereld. Met de publicatie van de Monumenta Cartographica Neerlandica wordt de hoop uitgesproken, dat een nog betere waardering van de Nederlandse kartografie in haar bloeiperiode wordt bevorderd. Talrijk nieuw materiaal wordt voor het eerst genoemd en geïllustreerd. Elk deel bestaat uit een rijk geïllustreerd tekstboek (28,5 x 40 cm) en een portefeuille (41 x 58 cm) met een groot aantal facsimiles.

Monumenta Cartographica Neerlandica I

Kaartenmap met tekstdeel (172 pagina's)

Günter Schilder

f 275,— ISBN 90 6469 561 X

Monumenta Cartographica Neerlandica II

Kaartenmap met tekstdeel (172 pagina's)

Günter Schilder

f 275,— ISBN 90 6469 573 3

Monumenta Cartographica Neerlandica III

Kaartenmap met tekstdeel (352 pagina's)

Günter Schilder

f 295,— ISBN 90 6469 651 9

Monumenta cartographica Neerlandica IV

Kaartenmap met tekstdeel (370 pagina's)

Günter Schilder

f 300,— ISBN 90 6469 660 8

Nova et accurata Geographica Inferioris Germaniae;

(Amsterdam 1607) Deel I Petrus Kaerius

Atlas met inleiding

Günter Schilder

f 190,— ISBN 90 6469 662 4

Gewestkaarten van de Nederlanden;

Kaarten met een picturale weergave van alle kerken en kloosters

Jacob van Deventer (1536-1545)

Kaartenmap met tekstdeel (verschijnt 1994)

Prof. dr. ir. C. Koeman

f 185,— ISBN 90 6469 673 X

Generaale land-kaart van de Loopicker-waard, gemeeten A° 1771;

David Willem Carel Hattinga

Tekstdeel met kaart

Prof. dr. ir. L. Aardoom

f 95,— ISBN 90 6469 664 0

HISTORISCHE STADSPLATTEGRONDEN VAN NEDERLAND

Een reeks kaartwerken, waarin de belangrijkste plattegronden van Nederlandse steden vanaf de 16e tot en met de 20e eeuw worden gereproduceerd. Verschillende plattegronden bestaan uit meerdere bladen.

Historische stadsplattegronden van Nederland

kaartenmap met tekstdeel

I **Amsterdam**, W. Hofman

f 160,— ISBN 90 6469 556 3

II **Rotterdam**, P. Ratsma

f 185,— ISBN 90 6469 624 1

III **Utrecht**, Marijke Donkersloot-de Vrij

f 125,— ISBN 90 6469 647 0

IV **Batavia**, Bea Brommer

f 150,— ISBN 90 6469 649 7

V **De steden van Hollands Noorderkwartier**, Jan Beenakker

(Alkmaar, Beverwijk, Edam, Enkhuizen, Grootebroek, Hoorn, Medemblik, Monnickendam, Purmerend)

f 225,— ISBN 90 6469 658 6

VI **Haarlem**, B. Speet, A.G. van der Steur en mw. M.H.G. Clement-van Alkemade

f 185,— ISBN 90 6469 672 1

LOSSE KAARTEN

Provinciekaarten (in kleurendruk);

Christiaan Sgrooten (1577-1603)

Blad Noord-Holland/Friesland

f 25,—

Blad Zeeland

f 25,—

Blad Limburg

f 25,—

(andere bladen in voorbereiding)

Canaletto

Postbus 68 2400 AB Albert Einsteinweg 25a Alphen aan den Rijn.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.

Telefoon 01720-44667*

Telefax 01720-40209